

М. МӘНӘМДИНОВ, Г. САДИРОВА

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

Умумий билим беридиган мектәпниң
3-синипи үчүн дәрислик

3

Қазақстан Жұмһурийиті Билим вә пән
министрлиги төвсийә қылған



Алмута «Атамура» 2018

УДК 373.167.1
ББК 84 Уйг-44-я72
М 81

Дәрислик Қазақстан Жұмғарийити Билим вә пән министрлігі тәстікливгән башланғуч билим бериш сәвійесинин 1–4 синиплири үчүн «Әдәбий оқуш» пәнинин ғеңілланған мәзмұндикі Типлиқ оқытуш программасына жуварап көрсетілген.

Шәртлик бәлгүләр:



– Дилбәр



– Ҳасан



– ғеңілдәр



– жұп билән иш



– тиңшаңдар



– топ билән иш



– ейтиңдар



– ғеңілдәр



– оқуңдар



– издиниңдар



– ғеңілдәр



– лугәт

Мәһәмдинов М. вә б.

М 81 Әдәбий оқуш: Ұмумий билим беридиган мәктепниң 3-синипи үчүн дәрислик / М. Мәһәмдинов, Г. Садирова. – Алмута: Атамұра, 2018. – 160 бет.

ISBN 978-601-331-264-4

УДК 373.167.1
ББК 84 Уйг-44-я72

ISBN 978-601-331-264-4

© Мәһәмдинов М., Садирова Г., 2018
© «Атамұра», 2018



ЖАНЛИҚ ТӘБИƏТ





1

КҮЗДӘ

Мәшиқ: Мәшүр Жәлилов шеиридин үзүндини чапсан оқуп көрүнлар.

А л м а, н ә ш п ү т, ө р ү к, т а л,
К ү з д ә г а з а ң ә й л и д и.
Й о п у р м а қ л а р с е р и қ, һ а л
К ө к т ә п ә й д ә к л ә й л и д и.



1. Шеирни һиссиятлық оқунулар.

Яңза-яңза йопурмақ,
Охшар гоя гиләмгә.
Ана йәрни йошурмақ
Болғанму дәр көргөнләр.

Яқ, достлиrim, буму бир
Сехи күзниң чачқуси.
Алтун рәңлик идир-қир,
Тағда ақ қар – қашқиси.

Дәл-дәрәқләр hәр жили
Кәч күз шундақ түләйду.
Қишта ялаң бәдини,
hә, баһарда гүлләйду.



2. Шаир күз пәслини қандақ тәсвирләйdu? Шеирда бу тоғрилиқ немә дейилгән?

3. Язда алма, нәшпүт, өрук, тал қандақ еди? Күздә улар қандақ рәңгә кирди?



4. Шаир күзни немишкә сехи дәйду?

5. Шаирниң «Алтун рәңлик идир-қир» дегинини қандақ чүшинисиләр?

6. Йопурмақлардин күзниң қандақ бөлгүлирини көрүшкө болиду?
7. Шеир қандақ кәйпият бегишлайду? Немишкө?
8. Шеирға қандақ рәсим сизишқа болиду?
9. Шеирниң үчинчи куплетини өз сөзүңлар билән сөзләп берилдәр.
10. Сехи сөзигө мәнадаш ибарини тепиңлар.
11. Йопурмақлар газаң әйлиди, күз чачқуси сөз бирикмилерини пайдилининп, күзниң бир күнини тәсвирләп көрүңлар.
12. Шеирниң һәрхил оқуңлар: чапсап, алдиримай, үнлүк, аста. Силәрчө, қандақ оқуған орунлуқ?



Келиңлар, ойланаильи. Қайси жұмлә тәмсилгө ятиду?

Ишниң нәтижисини иш аяқлашқандыла көрүшкө болиду.

Жұжини күздө сана.

Ишни вактида орунлимиса, кейин үлгирәлмәйду.



Тәбиәтниң күзлүк рәңлирини таллавелиңлар.

Серик, һал, қонур, бегир рәң, алтун рәң, сағуч, йешил, бенәпшә.



2

Әдібай Табылдиев

КҮЗ КАРАМИТИ

(Лекайә)



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Күз... Сентябрь ейи йецила башланған пәйт. Биз, Белгібай иккимиз, көктатлиқта ишләймиз. Тавуз, қоғун жигимиз. Мәркәздин көлгөн машиниларға яцию, аптаппеләз, көмүқонақ, қоғун, тавуз, кава басимиз. Анда-санда бизгә күзәтчи Омар бовайму ярдәмлишиду.

Шәнбә күни еди. Чүшкә йекин Омар бовай Белгібай иккимизгә:

— Бұғұн меһманлар көлмәкчи еди. Мән тамақ тәйярлаверәй, силәрму шулар билән биллә тамақ ичицлар, — деди.

Бирәр сааттин кейин, биз Омар бовайниң көктатлиқ бешидики кигиз өйигө көлдүк. Жуунуватқинимизда, өйгө икки оқуғучи бала кирди. Улар бовайниң нәврилири Өвбәкир билән Жағапар екөн. Балиларниң салимини алдидә, Омар бовай иллик чирай билән:

— Барикалла! Көлгиниңлар бәк яхши болди! — дәп икки балиниң мәңизлиригө сәйди.

Жағапар бовисини құчақлаپ:

— Бова, биз силәргө ярдәмлишишкә вә күзниң кара-митини көрүшкө көлдүк, — дәп әркіләп сөзлиди.

— Йошшәрә! Өйдә бекар жүргөндін немә чиқиду? Бизгә ярдәмлишиңлар, қоғун, тавуз йәп, күзниң кара-митини көрүңлар, — дәп бовай балиларниң кәйпиятини көтәрди.

Омар бовай дәстихан йейип, Белгібайға қоғун, тавуз тилғузди. Мән отниң күлигө көмүп пишарған яцию, тузлиған тәрхемәк вә помидорни уларниң алдиға



қойдум. Балиларниң бовисига елип кәлгөн тухум, серік май, таба нениму дәстиханға кәлтүрүлди. Раһәтлинип олтирип, ғизаландуқ.

Әвбәкир:

- Исмағул ака, бовам бизгө күзниң карамитини көрсөтмәкчи еди, шуни көрәйли девидуқ, – деди.
- Мақұл, көрсітәй, көрсітәй! – дәп Омар бовай йоған бир ящикни балиларниң йенииге әкелип қойди. Андин кейин ящиктиki карамәтни көрсәтти. Улар: чөмүч, ботулка вә башқа қачилар кәби кавилар, жанжаниварларға, башқиму буюмларға охшаш яңилюар. Һәрхил шәкилдики узун-қысқа тәрхемәкләр, бир-биригө чаплашқан гезәк помидорлар. Сиртқи шакили билән дени, һәтта тами һәр түрлүк тавузлар билән қоғунлар. Мошуларниң һәммисини көрситип, тамини

тартқузуп, уларниң немигә охшайдығанлигини Омар бовай өзи ейтіп бәрди. Буниңға балиларла әмес, Белгібай иккимизму тәәжүпләндүк. Бизниң мунчилик һәйран болғинимизни көргөн Омар бовай:

– Мундақ өҗайип карамәтләрни пәқәт күздә, һәммә өсүмлүк йетилип, убдан пишқандила көрүшкә болиду, – деди. Сөзини давамлаштуруп, Омар бовай мундақ деди:

– Күз дегинимиз, биринчидин, байлиқ, молчилик: әтрапиңда ашлик, яцию, аптаппеләз, көмүқонақ, қофун, тавуз, алма, өрүк, үзүм. Мошуниң һәммиси күздә пишип-йетилиду. Әйнә, қараңлара! Даламу, етизлиқму, тоқайлиқму – һәммиси сап-серик. Шуңлашқиму хәлиқ бу пәсилен «алтун күз» дәйду. Иккинчидин, күз – гөш билән май. Малму, наиванму, қушму күзгичә убдан сәмириду. Күз – ишниң қайниган пәйти. Қиличини сөрөп келиватқан қишка тәйярлинидиган чағ. «Күзниң бир күни қишиниң бир ейини асрайду». Күздә тәр төкүп, әмгәк қилсаң, қишта налавитини көрисән.

Қишка адәмму, наиванму, барлық жән-жаниварларму тәйярлиниду. Күздә көчмән қушлар иссиқ тәрәпләргә учуп кетиду, шундақ қилип, уларму қишин аман чиқишка һәрикәт қилиду. Күздә күн қисқирап, түн узириду, ямғұр-йешин көпийиду. Мана шуңлашқиму күзниң һәрбир күнини үнүмлүк пайдилинип, мол носулни чапсан жигивелиш керәк.

Балилар бовисиниң қызық һекайиси үчүн көп рәхмәт ейтти.

Шу күни чүштин кейин вә әтиси чүшкічә улар бизгә қофун, тавуз жиғишка ярдәмләшти.

М. Мәһәмдинов тәржимиси.



2. Һекайидә күзниң қайси пәйти тогрилиқ ейтилған?

3. Омар бовай қәйәрдә, ким болуп ишләйду?
4. Йекайидә көктатлиқта өсидиган қандақ йәл-йемишлар һәккүдә сөз болиду?
5. Омар бовайниң сөзигө тиңшиғучилар немишкә тәәжүп-ләнди?
6. Йекайигә йәнә қандақ мавзу қоюшқа болиду?
7. Күз пәслиниң ахираидә қушлар немишкә иссик тәрәп-ләргө учуп кетиду?
8. Немишкә бу пәсилни «алтун күз» дәп атайду?
9. «Күзниң бир күни қишиниң бир ейини асрайды» дегән мақални чүшәндүрүңлар.



Карамәт – өҗайип хисләт, өҗайип мәжүзә.

Тәәжүплиниш – һәйран болуш.

Һалавәт – ләэззәт, раһәт, һәзүр.



Йекайә – нәсрий йол билән йезилған кичигирәк бәдиий әсәр.



3

КҮЗ СӘЙЛИСИ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Күз пәсли кәлди. Өтрап алтун рәңгә пүркәнди. Биз мүәллимниң йетекчилигидә күз сәйлисигө чиқтуқ.

Көп-көк асманда ақ булутлар үзүп жүрәтти. Улар туруп бир топ тошқанға айланса, туруп бир топ қоза сияқыға өзгирәтти.

Кевәзликтиki ечилған пахтилар худди ақ бу-лут йәргә чүшүп қалғандәк көрүнәтти. Етизликтиki башақлирини көтирәлмәй қалған көмүқонақ шахлири күз шамилида еғаңлатти. Мәй бағлиған алма, нәшпүтләр йопурмақлар арисидин бизгә көз қисишатти.

Етизларда, бағларда иш қизип көтти. Деханлар билән бағвәнләр һосул жиғиштурмақта. Қомбайнлар билән машинилар бәс-бәстә ишлимәктә. Турна, қақира қатарлиқ көчмән қушлар сәп түзүп, жәнупқа учуп кетиватмақта. Ынава очуқ. Иллиқ тағ шамили гүрүлдәп чиқип туриду. Әтрап сап-сериқ. Жәниварлар «қиличини сөрәп» келиватқан қишиңка тәйярланмақта.

Бу гөзөл мәнзириләр синипдашларниң зоқини қозғиди. Үларниң бәзилири қин-қиниға патмай, чөплүктә моллақ етишатти. Бәзилири чөплүктин немиләрниду издәвататти, йәнә бәзилири көк асманға қарап вакыратти, бир-бирини қоғлишатти, күлүшәтти. Бу немә дегән чирайлиқ мәнзириә, немә дегән хошал кәйпият! Ыә, Ана жутум, гөзөл Вәтиним йәнә бир күзни күтүвалди.



2. Күз пәслидә тәбиәт қандак өзгириду? Мәтиндә күзниң қайси мәзгили тәсвирләнгән? Уни қандак билдиңдар?
3. Мәтиндикى Әтрап алтуң рәңгә пүркәнди дегән жүмлини қандак чүшинисиләр? Қиличини сөрәп келиватқан қишиңка тәйярланмақта дегән жүмлиничу?
4. Балиларниң зоқини қозғиган, уларни хошал қилған қандақ мәнзириә? Бу тогрилиқ мәтиндә немә дейилгән?
5. Мәтиндә учришидиган турна, қақира, қатарлиқ қушлардин башқа йәнә қандак көчмән қушларни билисләр?
6. Мәтинни пайдилининп, дәптириңларға күз пәслидикі өзгиришләрни йезинилар.
7. Күз пәслиниң бир көрүнүшини сизип көрүңлар.



Кевәзлик – пахта терилгән йәр, пахта етизлиғи.



4

БИЛИМ ВӘ КҮЧ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуцлар.

Бурун бир палван өткөн екөн. У немишәм: «Мән әжайип тәңдашсиз күчлүк», – дәп махтинидекөн.

Күнләрниң биридә бир әқиллиқ адәм униң билән күч синашмақчи болупту. Палван уни заңлиқ қилип:

– Сән қөғәз-қәләм билән ишләйдиган адәм, бу тәрәп-тин мән саңа тәң келәлмәймән. Амма күч жәһәттін сән маңа тәң келәлмәйсән, ажызлиғиңға тән бәр, – дәпту.

Әқиллиқ адәм:

– Деңизниң сүйини идиш билән өлчигили болмиғандәк, адәмгиму чирай-шәклигә қарап баһа бәргили болмайду, – дәпту вә бир ипек яғлиқни чиқирип, сөзини давам қипту. – Ким мана мошу яғлиқни тамниң у тәрипигө етиветәлисө, шу күчлүк болиду.

Палван, гоя бу наһайити оңай иштәк, яғлиқни елипла, барлық күчи билән тамниң у тәрипигө етипту. Амма яғлиқ униң алдиғила чүшүпту. Шу чағда әқиллиқ адәм:

– Бекар аварә болмаң, мениң һұниримни көрүң! – дәптудә, бир ташни яғлиққа орап, нечқанчә күчимәйла етип, яғлиқни тамниң у тәрипигө өткүзүетипту. Палван һәйран болуп, турупла қапту. Әқиллиқ адәм:

– Күчни жәйда ишлитиш керәк, қарамлиқ билән иш пүтмәйду. Күч пәкәт билим билән бирләштүрүлгөндиле тәңдашсиз болиду, – дәпту.



2. Палван немә дәп махтанди?
3. Әқиллиқ адәм униңға қандақ жавап бәрди?
4. Палван билән әқиллиқ адәмниң оттурисидики күч си-нишишта ким йеңивалди?
5. Мәтингө йәнә қандақ мавзу қоюшқа болиду?

6. Төвәндә берилгөн мақалларниң арисидин чөчәк мәз-
муниға мас келидигинини төпип, дәптириңларға көчирип
йезивелиңлар.



Тәңдашсиз – тәңдиши йоқ.

Аҗиз – зәйип, күчсиз.

Идиш – қача-қомуч.

Ялқұн Рози



5

ДЕРИЗӘ СИРТИДИКИ «ОҚУҒУЧИ»



1. Мәтінни раван оқуңлар.

20-әсирниң 20-жиллириның мәлум бир күни Мәмтили исимлиқ бир жигит бүйүк мәхсөтлөрни қөңлигө пүкүп, Қәшқәрдин узақ сәпәргө атлинипту. У чағларда бу зиминда машина, поезлар болмиячқа, ат, ешәк, тәгиләргө минип сәпәр қилишқа тоғра келетти. Лекин бу жапалиқ узун сәпәр бу жигитни билим издәш нийитидин янду-ралмапту. У талай мәшәққәтлөрни баштın кәчүрүп, нәччә ай йол меңип, ахири Түркиягә йетип берипту.

Мәмтилиниң янчуги қуруқ екән, йәнә келип Түркиядә тонуш-билишлириму йоқ екән. У бойниға тәнза есип, ушшақ-чүшәк нәрсиләрни сетип, жан бекипту, hәр вақит билим елиш пурситини издәпту. Узақ өтмәй, у муәллимлөрни тәйярлайдыған бир мәктәптә қара хизметчи болту.

Мәмтили hәр күни мәктәпниң тазилиқ ишлирини ишләп болуп, синип деризисиниң сиртида туруп, пүтүн дикқити билән дәрис аңлайдыған болту.

Бир күни мәктәп мудири Мәмтилини ишханисиға чақыртип, бу ишни сораштурупту.

– Кәчүрүң, өпөнди, мән ишлиrimни түгитип болуп, азирақ дәрис аңлай девидим... – дәпту Мәмтили.

– Дәрис аңлай девидим? – Мудир hәйранлиқ билән Мәмтилигә қарапту.

– Шундақ, мән билим елиш койида бу өлгө кәлгән...

Мәмтили мудирға кәчүрмишилирини сөзләп берипту. Қаттиқ тәсирләнгән мудир униң мүрисигө уруп туруп:

– Сениндәк кишиләр дәрисни деризә сиртида өмәс, деризә ичидә аңлиши керәк, – дәпту вә бир синипқа башлап кирип, орунлаштуруп қоюпту...

Мәмтили вақитни қәдирләп, тиришип оқупту. Оқушни өла баһаға түгитип, 1934-жили өтиязда ана жутиға қайтип кәпту. У жутдашлирини сәпәрвәр қилип, пәнний мәктәп ечип, миңлиған балиларни билим елиш пурситиге ериштүрүпту, көплигән шеир, музыкиларни ижат қилип, балиларға үгитипту.

Бу киши бизниң мәшһур маарипчимиз, от жүрек композиторимиз вә шайримиз Мәмтили Өпөнди (Тәвпик) еди.



2. Мәтин қәһримани қәйәрдин қаяққа атлинипту? Бу жапалик узун сәпәрдин Мәмтили немишкә қорқмапту?
3. Түркиядә Мәмтили қандақ жан беқипту? Муәллимләрни тәйярлайдиган мәктәпкә ким болуп ишқа орунлишипту?
4. У өзиниң ишлирини түгитип, немә қилидиган бопту?
5. Мәктәп мудири немигә hәйран қапту? Мәмтилиниң сөзлиригә мудир немишкә қаттиқ тәсирлинипту?
6. Мәмтили қандақ оқупту? Жутиға қайтип кәлгәндін кейин, у немиләрни қипту?



Зимин – йәр, олтиришлиқ жай.

Тәнза – бойниға асидиган сандуқчә.

Кәчүрмиш – бешидин өткән вақиәләр, сәргүзәштиләр.

Ериштүрүш – йәткүзүш.

 6

ТАШ КИТАП

(Текайә)



1. Йекайини раван оқуңлар.

Бир күни Қәйсәр дадиси билөн таққа чиқти. Улар тағ қаптилиға көлгөндө, бир геологниң йоған ташқа тикилип қарап турғинини көрди.

– Ака, немә қиливатисиз? – дәп сориди Қәйсәр қизиқсан налда.

– «Китап» оқуватимән.

– Китап оқуватимән? Қени у китап?

– Мошу ташниң өзи бир китап! Униң қәвәт-қәвәтлири китап варақлири, өзи қелин китапқа охшап турмамду.

– Геологниң сөзлири Қәйсәргө бәк қизиқ туюлди.

– Бопту, шундақму дәйли, амма үстидә хәт йоққу?

– Немишкә йоқ екөн? Мону изларни ямғур тамчилари қалдурған, уларни ямғур изи дәймиз. Мону излар долқунларниң узак жиллар урулушкин насыл болған, улар долқун изи дейилиди. Мана буларға қара, ялтирап турған бу нәрсиләр тағ жинислири. Буларниң һәммиси таш китапниң хәтлири несаплиниду.

– Үндақта униңда рәсимләр барму? – дәп сориди Қәйсәр техиму қизиқип.

– Әлвәттә, бар. Қара, бу йәрдә йопурмак бар екөн, мана бу йәрдә қолүлиниң, өву йәрдә техи бир кичик белиқниң рәсимиму бар екөн!

Қәйсәр геологниң көрсәтмилиригө қарап, ихтиярсиз вақиравәтти:

– Расть, растла рәсимләр бар екөн!

– Нурғун жиллар илгири бу йәр бүк-барақсан дәрәқләр билөн қапланған қуруқлуқ болған. Қейин қуруқлуқ чөкүп кетип, бу йәр деңизға айланған. Йәнә минлиған жиллардин кейин, деңиз астинин аста-аста

көтирилиши билән, бу йәр биз назир туруватқан егиз таққа айланған.

– Буни қандак билдициз? – дәп сориди Қәйсәр һәйран болуп.

– Мошу китапни оқуп. Уни оқушни билсәң, мән ейтқанларнила әмәс, йәнә қәйәрдә көмүр, қәйәрдә тәмүр кани бар дегенләрни биләләйсөн. У дегән зор байлиқниң ачқучи!

Қәйсәр таш китапни оқалайдиган бу кишигә һөрмәт билән қариidi вә өз-өзигә:

– Бу бәк қизиқарлық иш екән, чоң болғанда чоқум буниңдинму чоң таш китапларни оқалайдиган адәм болимән! – деди.



2. Қәйсәр билән дадиси таққа чиққанда кимни учратти?
3. Геолог немә қиливатқан екән? Қәйсәргә геологниң қайси сөзлири қизиқ туюлди?
4. Геолог таш китап тоғрилиқ немиләрни сөzlәп бәрди? Қәйсәр немишкә вақыравәтти?
5. Мәтинг қәһримани чоң болғанда қандак кәсип егилімәкчи болди? Қәйсәргә геологниң қайси сөзлири тәсир қилди?



Геолог – йәр пости түзүлүшини тәтқиқ қилидиган адәм.

Чоқум – қатъий, жәэмән.

Зордун Сабир



ҚОМУЧЛУҚНИҢ ЧУШИ (Некайә)



1. Некайини раван оқуңлар.

Айгүл билән Амангүл дадиси билән таң сәһәрдә етизға чиқти. Етиз толиму салқин, көңүллүк еди.

Дәрәқләр сәһәрниң салқын шамилида япрақлирини шилдирлитип, худди уссул ойнаватқандәк, қур-қур өскән кевәзләр уйқусини қандуруп, пакиз жуюнуп йәр билән муңдишиватқандәк, дала қушлири чуруқлишип нахша ейтиватқандәк билинәтти. Айгүл наяжанланди:

— Тәбиәт неманчә гәзәл! — деди у.

Тоққуз яшлик Амангүл он икки яшлик ачиси Айгүлдин сориди:

— Ача, тәбиәт дегән немә?

— Йәр, нава, су, дәл-дәрәк — һәммиси тәбиәт, — Айгүл омақ сиңлисисиниң соалидин хошал болуп, қайтуруп сориди:

— Тәбиәт чирайлиқmekән, укам?

— Сәһәрдә бәк чирайлиқ болуп кетидекән, ача.

— Тәбиәт — бизниң анимиз. Тәбиәт бизни бақиду, укам.

— Қашқачларничу?

— Һәммини бақиду: ат-кала, қой-тоху, қурут-қонғузларниму бақиду.

— Қойларни биз от жулуп бақимизғу өмсө?

— Отни бизгә тәбиәт беридиганду?

— Биз йәрни суғармисақ, от өсмәйду. Тәбиәтни биз бақимиз.

От еливатқан қизлириниң гепини аңлап, дадиси күлүп кәтти. У кичик қизиниң бешини силап:

— Үндақ демәң, қизим, тәбиәт аңлап қалиду, — деди.

Амангүл һәйран болуп, йоған көзлирини чәкчәйтти:

— Тәбиәтниң қулиғи боламду?

— Қулиғи бар, қизим, — деди дадиси күлүп, — ава-зи бар, һәрикити бар нәрсиниң немишкә қулиғи болмайдекән?

— Ялған ...

— Аңлап бекиңа, — деди һәдисиму дадисини қоллап, — тәбиәт музыка челиватиду.

Амангұл тиңшап бақти, растина қомучлуқтын худди музыкідәк йеқимлиқ авазлар: шилдир-шилдир, ча-кур-чукур, чив-чив, тақ-туқ авазлар аңланмақта еди...

– Худди ачам иккимиздәк, бирси дутар чалмақта, бирси дап урмақта. Бирси сазға кәлтүрүп, уссул ойни-мақта, – деди у хошал болуп.

– Қомучлуқ Аманнисаниң нахшилирини ейтивати-ду, – деди дадиси көң даланы көрситип, – қомучлуқ өзиниң қизини сегинган охшайду.

Амангұлниң дадиси билимгә амрақ, сөнъеткә хуштар адем еди. Униң өйидә китап көп, чалғу өсваплириниң һәммиси бар. Алтө балисиниң һәммисила нахша-ус-сул, китап хумари. У хәлиқ ичидә дайим: «Аманнисахан бизниң мәһәллилиқ, бизниң өйүмиз өз вақтидикі Маһмут отунчиниң өйиниң орни. Биз туруватқан йәрләр Абдурешитхан овчилиқ қылған қомучлуқ», – дәтти вә балилирига Аманниса, Абдурешитхан, он икки муқам тоғрисида дайим hekайә ейтеп берәтти. Шундақ болғачқа, балиларниң һәммиси Аманнисаханни яхши биләтти. Бу өйниң сөнъет институтида оқуватқан чоң қизи «Аманниса» намлиқ драмида баш рольға чиқип, Аманнисаханни сәһnidә көрситипту. Іәдисиниң хетини оқуп, ини-сициллири Аманнисаны техиму яхши көрүп қелишти. Чоңлири бу өйниң әң кичиги Амангұлни «Аманниса» дәпму аташти.



2. Тәвәндіки соалларға толук жарап бериш үчүн, hekайиниң давамини хрестоматиядин оқуцлар.
3. Айгұл билән Амангұл дадиси билән нәгә барди? Айгүл немиге наяжанланды?
4. Іәдә-сицил арисида тәбиәт тоғрилиқ қандақ гәпләр болди? Қызларниң дадиси тәбиәт һәққидә немиләрни деди? Қомучлуқ вә Аманнисахан тоғрилиқчу?
5. Қызларниң дадиси тоғрилиқ язгучи немә дәйду?
6. Амангұлни чоңлар қандақ атишаттекән?
7. Аманнисахан һәққидә қандақ мәтингеләрни оқудунлар?

8. Бу йезиниң қизлири қандақ оюнларни ойнайдекен? Шу күни йезида қандақ вақиә йүз бөрди? Ата-ана немишкә әнсизчиликкә чүшти?
9. Қызлар қәйәрдин тепилди? Улар *Аманнисаханниң ордисига* немишкә барди?



8

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Күздө һава райи қандақ өзгириду?
2. Немишкә йопурмақлар сарғийиду?
3. Џашарәтлөр нәгә йошуруниду?
4. Қушлар немишкә учуп кетиду?
5. Џайванлар күзни қандақ қарши алиду?
6. Күз пәсли қандақ соғиларни тәйярлайду?
7. «Буриме» усули. Берилгән қапийилөргө күз тоғрилиқ шеир йезип көрүңлар: *әркиләп, ойнатти, шақырап, тойматти.*



БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ

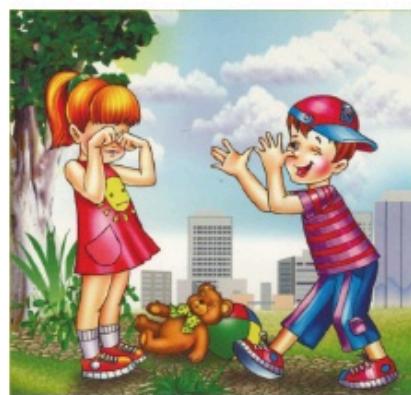
ЖАНЛИҚ ТӘБИӘТ

«Күз кәлди» намлиқ лайнінде үстидә ишләңлар. Униң үчүн топларға бөлүнүңлар:

1-топ – «Күз тоғрилиқ немә билимиз?» 2-топ – «Көктат вә мевиләр немиси билән пайдилиқ?» 3-топ – «Күз пәслидики турмуш», 4-топ – «Күзни қандақ тәсөввүр қилимән?» дегендеген соалларға мәлumat топлап, һәрхил рәссимлөрни сизиңлар. Барлық материалларни жиғип, тәһлил қилиңлар, утуқлук чиққан ишларни таллавелиңлар.



ЯХШИДИН ҮГӘН, ЯМАНДИН ЖИРКӘН



 9

ОТУНЧИ БИЛӘН ЕЙИҚ

(Мәсәл)



1. Мәсәлни раван оқуңлар.

Отунчи күнләрдин бир күни жаңгалда отун төриватса, алдидин тууюқсиз бир Ейиқ чиқип қапту. Отунчи немә қилишини билмәй турса, Ейиқ адәм тилица сөзләпту:

— Мән узундин бери мөшү жаңгалда яшаймән, сениңму узундин бери мөшү жаңгалдин отун төрийдиганлиғини билимән. Бирақ сән ялғуз, вақтиңниң көп қисми отун кәсләшкә кетип, бир күндә базарға аранла бир қетим қатнайсән, оқитиң илгири басмиди, кепиниң тиzinдін ашмиди. Көл, иккимиз дост болайли. Мән саңа отун тәйярлап берәй, сән базарға апирип сеңишила бил!

Шу күндін башлап отунчи Ейиқ дости тәйярлап қойған һәрхил отунларни бир күндә икки-үч қетим базарға апирип сеңип, аз күндила һал-оқити яхшилинип, икки ешәклик болуп қапту. Учисидики кийим-кечәклиримү йеңилинипту.

Бир күни Ейиқ отунчини өйигө тәклип қипту. Отунчimu мақул дәп, Ейиқниң өңкүригө кирипту. Ейиқ отунчини убдан меһман қипту. Бирақ гәптин-гәп чиқип, гәп талишип, қизирип қапту. Сөпра отунчи Ейиқни:

— Һайван дегән һаман һамақәт келиду, сениң билән дост болуп жүргөн мәнму бир һамақәт! – дәпту.

Ейиқ отунчиниң бу үзислизидин қаттың рәнжипту, бирақ чандурмапту. Шу арилиқта кәч кирип қапту. Отунчи кәтмәкчи болуп орнидин турған екән, Ейиқниң униңға ичи ағрип:

— Йол хәтәрлик, қонуп қалғин, – дәпту. Отунчimu илажисиз мақул бопту. Бирақ «бу әбләх билән қизиришип қалдим, әнди маңа қәст қилип қоймифеди», –



дәп ойлинип, нийити бузулуптуда, Ейиқни өлтүрүветип кәтмәкчи бопту. Бираздин кейин, Ейиқ ухлап қапту. Отунчи аста орнидин туруп, палта билән Ейиқниң бешига бирни сапту. Ейиқниң бешидин булуқлап қан еқип, ношидин кетипту. Отунчи өңкүрдин чиқип, ешигигө миниптуда, өйигө кетипту.

Мана шуниңдин кейин отунчи башқа жаңгалға баридиган бопту. Арида бир жил өтүпту. Бир күни у жаңгалда отун көсләватса, алдидин өзиниң һелици Ейиқ дости чиқип қапту. Қорқуп көткөн отунчи Ейиқка қарап:

– Ейиқ достум! Мән қара нийәтлик қилип, булту сени өлтүрмәкчи болуп, палта билән чапқан едим. Мән бу гунайимни бойнумға алимән, әнди мени немә қилсаңму мәйли! – дәпту.

– Һәрhalда яхши иш қымидин, – дәпту Ейиқ, – гунайиңни тонуп, әпу сориганлиғиң үчүн көчүрдүм. Чапқан йериңни көрүп бақ, қандак болуп қалдекин.

Отунчи Ейиқниң бешига йеқин келип қарап бекіпту, палтиниң изи йоқ, сәллимаза сақијип кетипту. Отунчи

Йөнө ялғуз қелип, родупайлишип қапту. Бир ривайеттө: «Тиғ яриси сақияр, дил яриси сақаймас», – дегөн мақал шуниндін қалған дейишиду.



2. Отунчи жаңгалда немини учритиду?
3. Ейиқ отунчига немә үчүн ярдемлишишкө қарар қилидү?
4. Отунчи немә сөвөптин Ейиқни өлтүрмөкчи болди?
5. Ейиқ отунчини көчүрдиму?
6. «*Тиғ яриси сақияр, дил яриси сақаймас*» дегөн мақалниң мәзмунини чүшөндүрүүллар.



Кепән – кийим-кечөк.

Сәпра – териikkөк.

Әпү соримақ – көчүрүм соримақ.

Сәллимаза – үзүл-кесил, пүтүнләй, толук.

Родупай – чекидин ашқан ушшуқ.

10

ЖИҢНАЛҒУЧ БИЛӘН ЧУМУЛӘ

(Мәсәл)

Иван Крылов



1. Мәсәлни раван оқуулар.

Жиңналғуч нахша ейтип, чалди саз,
Сайиларда өтти гөзөл яз.
Тамашидин у бошай демиди,
Қишиңемини өсла йемиди.
Шундақ... Бесип көлди қара қиши,
Үлгөрмиди, қалди талай иш.
Етизлар бош әнди, йоллар жим,
Қишиңируда йоқлимас һечким.
Шах бәргидә сәйлә етиш йоқ,
Күнләр соғ, башланди ачлик,
Жиңналғучни басты муһтаҗлик.

Ач қосаққа нахша немә најқет?
 Жиңналғучни басты налакәт.
 Фәмдә қалди униң бешима,
 Кәлди Чүмүлиниң қешиға:
 – Яман күнгө қойма, қәдирдан,
 Пут-қолумға киргичө дәрман.
 Яз кәлгичө мени ач қойма,
 Соғларда ялицақ қойма.
 – Һәйран болдум, немигө һәммиң бош,
 Ишләпмедиң яз күнлири, хош? –
 Дәп сориди Чүмүлә андин.
 – Қолуң бошидиму, дәп сора мәндін.
 Майсиләрдә ейтіп мән нахша,
 Оюн-күлкә болди мениң ишим,
 Есимға кәлгән әмәс қишиң.
 – Техи шундақ дегин.
 – Һә, шундақ,
 Яз бойи нахша ейттим.
 – Нахша ейттим? Буму убдан иш,
 Бар, һелиму өзәңгә тап иш-миш!



2. Жиңналғуч язни қандақ өткүзді?
3. Қиши чүшкәндә, у қандақ әһвалда қалди?
4. Чүмүлә Жиңналғучни немишкә қоғлавәтти?
5. Мәсәл мүәллипи Жиңналғучниң мижәз-хулқидики қайси хисләтләрни тәнқитләватиду? Жиңналғучни немишкә *налакәт басты*? У язни қандақ өткүзді?
6. Чүмүлини көз алдиңларға көлтүруп бекиңлар. Уни қандақ тәсөввүр қилисиләр? У язда немә қилди? Чүмүлиниң Жиңналғучниң ечинишлик налиға ичи ағридиму? Немишкә?
7. Чүмүлә Жиңналғучни немә учүн әйипләватиду? Мәсәл қәһриманлириниң һәрқайсисиға баһа берип көрүңлар.
8. Қайси сәзләрдә мәсәлниң хуласә пикри ипадиләнгән? Бу сәзләрни адәмләр турмушта қоллинамду?
9. Мәсәлни ролъларға бөлүп оқуңлар.
10. Рәсимләргә дикқәт билән қараңлар. Мәтингдин рәсимләргө лайиқ мисраларни тепиңлар. Мәсәлгә бағлиқ қандақ рәсим сизған болаттиңлар?



Һашарәтләр	Улар төгрилиқ мәтингидеки пикир	Силәрниң пикриңлар



11

Валентина Осеева
СИЛИҚ СӨЗ
(Некайә)



1. Некайини раван оқуңлар.

I

Чечига ақ киргән, узун сақаллық, мүкчийип қалған бир бовай бәлдиндә олтиратти.

– Нерирақ олтирица! – бир бала тоңлуқ билән шу гәпни қылдидә, бәлдиңниң четигә келип олтарди. Бовай бир чәткәрәк сүрүлүп, балиға орун бошитип бәрди. Бовай балиниң покандәк болуп қизирип кәткән чирайини көрүп:

– Бирәсидин хапа болған охшайсөн, hə? – деди.

– Һә, немә болту? – Вәли бовайниң соалиға жавап беришниң орниға йөнә тоңлуқ билән униңға соал қайтурди.

– Мәниғү нечнемә болғини йоқ, лекин сән бири билән урушқан охшайсәнғу, – деди бовай.

Бала бовайға бир алийип қаридидә, вақирап туруп сөзләшкә башлиди:

– Мениң бу өйдә турушқа тақитим қалмиди, қечип кетимән.

– Қачамсән?

– Қачимән! Пәкәт əшу Мәрийәмниң дәстидин қачимән. Мән уни таза келиштүрүп «учукдап» қояй девидим, болмиди. Шунчө бояқлири туруп, бирсиниму берәй демәйду.

– Бәрмәмдү? Бәрмисә бәрмисун, униң үчүн өйдин қечип кетиш яхши өмәс.

– Пәкәт униң үчүнла өмәс. Момам болса, бир тал сөвзө алғиним үчүн, қолиға көсәй елип, ашханидин қоғлап чиқти.

Вәли бу хапилиқтарни ейтип олтирип, өпкиси өрүлүп, көзигө лиққидә яш алди.

– Хапа болма, – деди бовай. – Бири тиллиса, иккинчиши әркилитиду, бәзләйду.

– Нечким маңа рәһим құлмайду! – дәп вақиратти Вәли. – Акам түнүгүнла дәрияға қолвақта ойниғили маңғанда, мәнму барайму десәм, унимай, вақирап қоғлавәтти. Мән униңға: «Яхшилиқчө менимү апарғин, болмиса бәри бир арқаңдин қалмаймән, палақлириңни елип қачимән, қолваққа өзәм чүшүвалимән», – десәммү қулақ салмиди.

Вәли терикип, бәлдини муштуми билән бирни уруп, жүм болди.

– Шундақ қилип, ақаң сени өзи билән биллә елип жүрмәйдекәндә?

– Һәжәп мениңдин кочилап сорап көттицизғу?



Бовай узун сақаллирини сийпап қойди.

– Мән саңа ярдәм бәрмәкчимән. «Силиқ сөз ташни ярап» дегән мақал бар. Мән уни саңа чүшәндүрүп қояй, задила ядиңдин чиқарма, һәрдайым есиңдә тут. Гәп қиливатқан адимиңниң көзигө тикилип туруп, мулайымлик билән астагинә сөзлә. Буни унтума, жұму!

Вәли бовайниң сөзини чүшәнмигендәк, униң көзигө тикилип қарап туруп қалди. Бовай аста инишип, балиниң қулиғиға йәнә немиләрниду пичирлиди, кейин авазини көтирип мундақ деди:

– Силиқ сөзни қандақ ейтишни унтуп қалма!

Бала орнидин ирғип туруп, өйигө жүгрәп көтти.

II

Вәли өйигө кирип, рәсім сизиватқан һәдисини көрди. Униң алдида йешил, көк, қызил бояқтар туратти. У Вәлини көрүп, бояқтарни дәрру бир йәргө жиғдидә, алиқини билән бесивалди.

«Бовай мени алдиган охшайду, – дәп ойлиди Вәли.

– Мана мошуниңға охшашларға силиқ сөз өтәрмиди?»

Вәли аста һәдисиниң йениға берип, йеңидин тутуп, өзигө тартти, һәдиси униңға қариdi. Шу чағда Вәли униң көзигө тикилип туруп:

– Жәним һәдә, бойиғициздин маңа бир тал бериңа, – деди. Дегендәкla, Мәрийәмниң рәһми кәлди. Силиқ сөз уни еритти. У көзлирини йоған ечиp сөзлигили башлиди:

– Вәли, саңа қандак бояқ керәк?

– Маңа йешими керәк, – деди Вәли.

У бояқни қолиға алди. Өйниң ичини бир айлинин чиқип, һәдисигө яндуруп бәрди. Униңға бояқ керәк әмәс еди, у силиқ сөз тоғрилиқ ойлиди.

«Момамниң йениға кирсәм, қандак боларкин, у иш қиливатқан чағда туюқсизла киргән кишини яман көридиган».

Вәли ашханиға кирди. Момиси қазандин иссиқ самбусиларни еливатқан екән. Иккى қоли билән момисиниң мәңзини тутуп, муладымлиқ билән:

– Жәним мома, бир тал самбуса бериңа! – деди.

Момай ерип қалди, силиқ сөзниң тәсирі момайниң чирайида ипадиләнди.

– Қизирип пишқан иссиқ самбуса йегүң келип қалдиму, қозам? – деди момай. У қизирип пишқан самбусидин бирини елип, Вәлигә бәрди.

Вәли тазиму хошал болуп кетип, момисиниң үзигө сейүп қойди.

«Силиқ сөз!» «Силиқ сөз!» – дәп бовайни есигө алди вә хошал болуп, сәкрәп-сәкрәп ойниди.

Тамақ вақтида өй ичидикиләр теп-теч олтиришти. Вәлиму үн чиқармай олтарди. Акиси қолвақта хелә йәрләрни кезип кәлгәнлиги тоғрилиқ сөз башлиғанда, Вәли акисиниң бойнидин құчақлап, униң көзигө тикилип қарап туруп, аста униң қулиғиға:

– Жәним ака, менимү өзиңиз билән биллә апирамсиз? – деди.

Тамақ йәп олтарғанларниң һәммиси жим-жит болушуп қалди. Акиси униң тәливини орунламиақчи болди.

– Өзиңиз билән биллә Вәлиниму елип кетин, униң сизгө еғирчилиги чүшмәйдү, – деди Мәрийәм.

– Апириду, немишкә апармайду. Өзи билән биллә елип кетиду, – дәп зоқлинип күлүп қойди момай.

– Жәним ака, растини ейтица, апирамсиз? – деди Вәли.

Акиси қақақлап күлүвөтти. Инисиниң бешини си-лап туруп:

– Қара бу сәясөтчини, бопту, барсаң барғын, бол, чапсан жабдун, – деди.

Вәли олтарған орнидин иргип туруп, кочиға чиқти, лекин бовай йоқ. Бәлдиң бош еди, пәқәт құмниң үстигө hasa билән сизип қойған чүшиниксиз бәлгүләр қалған еди.



2. Бовай қәйәрдә олтиратти? Бала униңға қандақ тоңлук қилди?
3. Бала немишкә көзигө яш алди? Вәлиниң шундақ наләткә чүшүп қелишиға ким әйиплик?
4. Бовай балиниң қулиғига немә дәп пиширлиди? У сөзләрни Вәли пайдиландыму?
5. Вәли һәдиси, момиси, акиси билән қайси силиқ сөз арқылық тил тепишип кәтти?
6. Қандақ ойлайсиләр, Вәли немишкә бовайни издәп, кочиға чиқти?
7. Іекайиниң һәрбир қисмиға мавзу қоюңлар.
8. Вәлиниң миңәз-хулқидики өзгиришләрни тәпсилій сөзләп бериндер.



Тақәт – чидам.

Дәстидин – сөвөвидин, түпәйлидин.



12

РАСТЧИЛ БАЛА

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурунқи заманда бир падиша бар екөн. У қерип қапту, көзлири толишипту, қулиғи еғирлишипту, йол жүргөндиму, асқақлап мацидиған болуп қапту. «Мән өләй дәп қалдим, өлсәм, орnumра ким падиша болар?» – дәп ойлапту у.

Бир күни падиша һәммә хәлиқни жиғип, кәлгүсидә падиша болушқа лайиқ бир бала таллашни җакалапту. Бирақ қандақ таллаш керәк? Падиша пүтүн балиларни жиғип, һәрбир балиға бир талдин гүл уруғи берипту вә қайси бала бу урукни йәргө терип, гүлни яхши өстүрсө, шуны өзиниң вариси қылмақчи болупту.

Балилар гүл уруклирини елип, өйлиригә қайтипту. Һәсән исимлиқ бир бала гүл уруғини тәштәккә терипту, униңға су қуюпту вә униң бих чиқирип үнүп, чирайлиқ гүл болуп ечилишини тақәтсизлик билән күтүпту. Құнләр өтүпту, бирақ нечнемә үнүп чиқмапту. Һәсән бәкму тит-тит бопту. У урукни башқа тәштәккә терипту. Аридин икки ай өтүп, ордиға гүл апиридиған вақитму йетип кәпту. Бирақ Һәсәнниң тәштигидин нечнемә үнүп чиқмапту.

Ордиға мәмлікәтниң һәммә жайларидин балилар келишкә башлапту. Улар рәңму-рәң гүлләр өскөн тәштәкләрни көтөргөн екөн.

Падиша чиқипту. Балилар униңға қоллиридики чирайлиқ гүлләрни көрситипту. Амма падишаниң қапиғи ечилмапту. У бир еғизму сөз қылмай, балиларни арилашқа башлапту. У тосаттинла қуруқ тәштәкни туруп, мәйүсләнгөн налда бешини төвөн селип турған бир балини көрүп қапту. У бала Һәсән екөн.

Падиша Іәсәнниң қешиға келип, униндин сорапту:

– Іәй, бала, немишкә қуруқ тәштәк көтирип кәлдиң?
Іәсән жиглаветипту.

– Мән гүл ургуни тәштәккә терип, көңүл қоюп,
пәрвиш қилдим, – дәпту у, – бирақ нечнемә үнүп чиқ-
миди. Шуңа қуруқ тәштәкни көтирип кәлдим.

Бу гәпни аңлиған падиша наһайити хошал болуп ке-
типту.

– Падиша болушқа растчил бала таллимакчидим,
мән уни таптим, – дәпту у. – Сән растчил, сәмимий бала
екәнсән, кәлгүсидә сени падишлиққа тайинлаймән.

Әслидә падиша балиларға қазанда қорулған уруқни
тарқитип бәргән екән. Башқа балилар падишаға яхши
көрүнүш үчүн тәштәккә башқа уруқни тәргән, Іәсән
болса, ундақ қилмай, растчиллик билән иш қилған
екән.



2. Балиларниң қоллиридики чирайлиқ гүлләрни көргәндә,
падишаниң қапиги немишкә ечилемиди?
3. Падиша Іәсәнниң қайси гепидин кейин хошал болуп
кәтти?
4. Падиша немишкә Іәсәнни варислиққа сайлиди?
5. Чөчәк немишкә «Растчил бала» дәп аталған? Униңға
йәнә қандак мавзу қоюшқа болиду?
6. Іәсәнгә хас хусусийәтләрни ейтип бериңлар.



Тәштәк – гүл қача.

Жакалаш – елан қилиш, уқтурууш.

Тақәтсиз – алдираңғу, тақәт қиласламайдыған.

Тосаттин – туюқсиз, күтүлмігендә.

Сәмимий – ақ көңүл, сап дил.



13

ӘҚИЛЛИҚ БАЛА

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бурун өткөн заманда интайин ачкөз, һийлигөр бир бай яшапту. У йерини деханларға ижаригө берип, түрлүк һийлә-микирләр билән һосулниң һәммисини дегидәк өзиниң қиливалидекән.

Бир жили бир намрат дехан бу бай билән ижарә тохтами түзгили бармақчи бопту. Бирақ он яшлик оғли: «Дада, бу ишқа мән барайчу!» – дәп турувату. Дехан мақул бопту.

Бала байниң өйигө берип, мәхситини ейтқандын кейин:

– Сили бийил терилидиган зираәтниң қайси қисмини алидила? – дәп сорапту.

«Дадиси һамақәтниң муштәк шумини әвәткинини қараңлар, – дәп құлұпту бай ичидә, – таза баплайдиган болдумдә!»

– Асти қисмини, – дәпту бай тохтамға қол қоюп.

Бала қайтип келип, дадисиға буғдай теришкә мәслинәт берипту.

Буғдай пишқанда, бай ижарә жиғишиңа кәпту. Дехан буғдайлириниң башигини үзүвелип, ғолини байға қалдурупту. Бай ғәзәпләнгөн һалда һәйвә қилипту, шунда әқиллиқ бала тохтамни чиқирип көрситипту. Бай ғиң қиласалмапту.

Иккинчи жили бала йәнә тохтам түзгили берипту. «Бу қетим әдивиңи раса бәрмәйдиган болсам», – дәп ойлапту бай вә:

– Бийил зираәтниң үсти қисминиму, асти қисминиму алимән, – дәпту.

– Дегәнлиридәк болсун, – дәпту бала мийигида құлұп.

У өйигө келип дадисиға: «Бийил көмүқонақ терәйли», – дәпту.

Құз кәпту. Дехан көмүқонақниң бешини үзүвелип, шехини қалдурупты. Бу нални көрүп өрвайи учқан бай:

– Мән бийилкі зираәтниң үсти қисминиму, асти қисминиму алимән дегәндимғу, – дәп вақирапту.

– Дегәнлиридәк болди, – дәпту бала күлүп туруп, – қарисила, бу көмүқоноқ шахлириниң үстиму, астиму шу пети турмамду!

Бай бу новәтму уттуруп қойғанлигини билип, дәрдини ичигө жутушқа мәжбур бопту.

Учинчи жили тохтам түзгили барғанда, бай: «Өндиғу дәрдимни алармән», – дәп ойлапту ве:



– Йәрдин үнүп чиққанниң һәммисини алимән! – дәпту. Бала разилиқ билдүрүп:

– Дегәнлиридәк болсун! – дәпту.

Дехан оғлининә мәслинити бойичә пияз терипту. Күз болғанда, бай кәпту. У етизлиқтика һәммә пиязни жиғивалмақчи боптекән, бала тохтамни көрситип туруп:

– Қарисила, тохтамда сили йәрдин үнүп чиққанниң һәммисини алимән дегән. Шуңа силигә пиязниң көки тегиду. Йәр тегидики пияз тохтам бойичә бизгә қалиду, – дәпту.

Йәнә уттуруп қойған бай дәрткә чидимай өйигә берипла ағрип қапту вә узақ өтмәй, өлүп кетипту. Йезидики деханлар униндин қутулғиниға хуш болуп, өқиллик балиға барикалла ейтишипту.



2. Бай билән тохтам түзүшкә немишкә бала барди?
 3. Дәсләптә бай бала тогрилиқ немиләрни ойлиди?
 4. Балиниң өқиллик екәнлигини немидин билдиңлар?
- Униң қандақ иш-һәрикити, паалийити буни дәлилләйдү?
5. Өқиллик бала ачкөз байниң әдивини қандақ бәрди?
 6. Чөчәкни ролъларға бөлүп оқуңлар.
 7. Балиға хас хусусийәтләрни ейтип беринлар.
 8. Байниң: «*Дадиси һамақәтниң мүштәк шумини әвәткінини қараңлар, таза баплайдиган болдумдә*», – дегән сөзлирини чүшәндүрүңлар.



Ижарә – һәк төләп, вактингә пайдилиниш үчүн елиған йәр.

Һийлә-микир – алдаш, қувлук, шумлук.

Намрат – кәмбәрәл, ихтисади начар, пул-мели йоқ.

Һамақәт – өқилсиз, ахмақ, надан, дәт.

Баплимақ – әдивини, жазасини бәрмәк.

Фәзәпләнгән налда – нәпрәтләнгән, аччиқланған налда.

Һәйвә – қорқутуш, попуза.

Әдивини бәрмәк – зәrbә, дәkkә бәрмәк, жазалимақ.

Әрвайи учмақ – терикмәк, гәзәпләнмәк.



14

ВАПАДАР ОҒУЛ



1. Чөчәкни раван оқуылар.

Бурунқи заманда тағдин жирақта, бағдин узакта бир чәт кәнт бар екөн. Бу кәнттики қәдир-әһвал күн кәчүридиған бир аилидә Қавул исимлиқ бир бала яшайдекөн. Амрақ ата-анисидин башқа йәнә бир қара тайчиғи вә бир Бойнақ күчүги бар екөн.

Құнләрниң бир күнідә Қавулниң дадиси туюқсиз қарғу болуп қапту. Бу бәхитсизлик дадисини женидинму әзиз көридиған Қавулға бәк еғир кәпту. Ахири у: «Дадамниң кесилигө choқум дора тапимән, оғуллуқ борчумни жәэмән ада қилимән», дегендәрни ойлапту.

Бир кечиси Қавул чүш көрүпту. Чүшидә Лоқман Һаким дәйдиган бир мәшһүр тевип униңға тәсәлли берип, йол көрситиватқидәк:

— Оғлум, Чимәнтағ деген йәрдә дадаңниң көзигө дава болидиган бир хасиyyетлик гия бар, ядиңда болсунки, Чимәнтағ девә, алвастиларниң макани. Алвастиниң тилсими түпәйли бу шипалиқ гияни техи нечким өз илкигө алалмиған. Жапа-мәшәққәттин, ховуп-хәтәрдин қорқмисаңла, у гияни елип келәләйсөн вә дадаңниң кесилини сәллимаза сақайталайсөн...

Қавул көпни көргөн бовайлардин Чимәнтағниң нәдә екәнлигини сорапту.

Бир бовай: «Балам, хисләтлик гияни издәп барған нурғун адәм алвастиниң сеһри билән Чимәнтағдин келәлмиғөн» дәптекөн, Қавул: «дадам үчүн һәрқандак тилсиматқа киришкәразимән» дәпту. Бовай тәсирилинип, Чимәнтағниң орнини ейтип берипту.

Оғлинин тәвәккөл қылмақчи болғинини билгөн аниси әнсирипту. У:

— Оғлум, ундақ хәтәрлик жайға барма, дадаңниң кесилигө башқа бир амал қиласмиз, — дәптекөн, Қавул

оғуллук борчини ада қилишниң пәйти көлгөнлигини, хислөтлик гияни елип көлмәй қоймайдығанлиғини ейтип, чиң турувату. Аниси оғлиниң вападарлиғидин тәсирлиниptу. Ахир уни көз йеши қилип, узитип қоюпту.

Қавул қара тайчиғига минип, мәйдисини керип, Бойнақ күчүгини кәйнигө селип, йолға раван бопту. Жаңгалдин өтүпту, чөллөрни кезипту, тағларни кәйнигө ташлап, дәриялардин кечип өтүпту. Йол маңсиму, мол меңип, тоққуз кечө-күндүз дегендә Чимәнтағниң қарисини көрүпту. Жирақта туруп, тағ чоққисига нәзәр ташлапту.

Қавул Бойнақ күчүгиниң бешини силап туруп:

– Бойнақ күчүгүм, Бойнақ күчүгүм, хислөтлик гияни елип көлмәккә күчүнни көрсөт, айифиң иштик, өқлиң чаққан болсун, – дәптекөн, Бойнақ күчүк егисигө садақәт билдүрүп, қавап қоюпту.

Қавул арқидинла тайчиғиниң яйлини тарапту, тайчақниң үсти-бешидики топа-чаңни қекип туруп:

– Өй, тайчиғим, өй, тайчақ, кечө-күндүз сән ойғақ. Жапа чөктиң чөлләрдә, шундақ яман күнләрдә. Путлириңни иштик қил, дадам кесөл, буни бил, шипа отни тапайли, кор көзлөрни ачайли. Дадам саңа рәхмәт дәр, егөң саңа рәхмәт дәр, – дәптекөн, тайчақ мақуллук билдүрүп, бешини лицитипту.

Тай чепипту, күчүк жүгрөпту. Улар йәнә икки күн йол жүргөндин кейин, Чимәнтаққа йетип көпту. Қариғидәк болса, Чимәнтағ исми-жисмиға лайиқ чимәнтағ екөн. Яп-йешил от-чөплөр худди мәхмәлдәк йөлпүнүп тури-декөн. Қариғаниң нардуғини чиқиридекөн, пурған-ниң димиғини ачидекөн.

– Убдан күчүгүм, йолvas күчүгүм, – дәпту Қавул күчүгигө, – сән берип көрүп тап, пурал тап, хасийәтлик гияниң нәдиллигини билип көл, йол үстидө шохлук қылма, ағзиңни чиң жумуп, көлсө-көлмәс навшима, учар құшларни қоғлап жүрүп, вақитни өткүзмө.

Бойнақ күчүк оқтәк тез жүгрепту вә һәйәл өтмәй қайтип келип, хасийәтлик гияни тапқанлигини, лекин уни алвастыларниң бәк қаттиқ сақладығанлигини мәлум қипту.

Қавул алвастиниң гүлдүрмомидин қорқидығанлигини бирдинла ядига апту вә асманға қарап:

– Өй, булатлар, булатлар, қаплигин көк йүзини, чекин чекип кор қилсун, алвастиниң көзини. Хислитидин гияниң, ачай дадам көзини, – дәп илтижә қилған екән, шу ан нава гүлдүрләп, алвастини тағ өңкүригө қоғлапту.

Қавул тайчиғиниң вә күчүгиниң ярдими билән хасийәтлик гияни миң тәсликтө жулуп апту.

Қавул тайчаққа минипту, тайчақ бар күчи билән чепипту. Бу чағда гүлдүрмомиму тохтап қапту. Һошиға кәлгән алвастылар немә иш болғанлигини билип, қоғлап кәлгән екән, Қавулниң зәrbисигә дуч кәпту. Қавул қилич урупту, тайчақ тепипту, Бойнақ күчүк алвастыларниң кәйнигө өтүвелип, уларниң пейини чишлип ұзұпту. Тилсими бузулған алвастылар һәр нә қилсими, Қавулға тәң келәлмәптудә, туманға айлинип, көздин ғайип болту.

Улар қайтишида йәнә нурғун мәшәккәтләргө дуч кәпту. Һали қалмиған алвастылар йәттө еқинниң сүйини дәм тартып түгөткәчкә, Қавул тәшналиқта налсизлинипту. Ахирида хисләтлик гияни қойниға саптудә, күчүгигө:

– Убдан күчүгүм, бу һалимда кәнткә йетәлмәйдиган охшаймән, кәнткә бар, жут әһлигө хәвәр қил, – дәпту.

Қавулниң аниси жигирмә нәччә күндин бери кәнт тешидики дөң үстигө чиқивелип, оғлиниң йолиға тәлмүрүп қарап туруватқан екән. Ү Бойнақ күчүкниң тилини саңгилатқан пети жүгрәп келиватқанлигини көрүпту вә күчүкниң алдига жүгрәпту.

Күчүк йетип келипла, болған вакиәдин уни хәвәрләндүрүпту.

Қавулниң аниси жут өһлигә Қавулниң бешіға кәлгән егири һални ейтип берипту.

Қавулниң дост-яранлири ғожунлирида нан, қапақ-лирида су елип, чөлгә қарап ат сапту. Үлар бирәр күнчө маңғандын кейин, құм барханлири арисида өмлөп жүргән Қавулни тепивапту. Қариса, Қавул хисләтлик гияни нечқандақ зиянга учратмай, биллә елип жүргән екән. Үлар Қавулға су берипту, нан йегүзүпту. Һали сәл яхшиланғандын кейин, бәзидә атқа миндүрүп, бәзидә напаш қилип, кәнткә қайтуруп кәпту.

Қавул келипла, хасийәтлик гияни қайнитип, дадисига ичкүзүпту.

Гүлини көзигө сүрмә қилип тартипту. Мәжүзәйүз берип, дадисиниң көзи валлидә ечилип кетипту. Буни көргән жут өһли Қавулниң батурлуғыға, вападарлиғыға апириң оқупту. Қавулниң дадисиму оғлинин кейүмчанлиғидын пәхирлиниptу. Тайчақ кишинәп қоюпту, Бойнақ күчүк хошал болғандәк қавап қоюпту.



2. Қавулниң дадиси қандақ ағриққа дучар бопту? Бала қандақ қарапта кәпту? У чүшидә кимни көрүпту? Лоқман Һаким тоғрилиқ немә билисиләр?
3. Қавул Чимәнтаққа ялгуз атландыму яки униң һемралири болдыму? Чимәнтағ қандақ екән? Қариганниң *нардугини чиқиридекән, туриганниң димигини ачидекән*, – дегендә жүмлини қандақ чүшинисиләр?
4. Хасийәтлик гияни елишта Қавулға немиләр ярдәмләшти?
5. Чөчәк қәһримани алвастилар билән қандақ елишти?
6. Қавулға жут өһли немишкә апириң оқупту? Униң қайси пәзиләтлири жутдашлирини тәврәндүрди?
7. Қавулниң иш-паалийитигә өзәңларниң көзқаришиләрни билдүрүцлар. Чөчәк қәһриманиға хас хисләтләрни атаңлар.
8. *Вападар* сөзигө қарши мәналиқ ибариләрни тепиңлар.
9. Чөчәктин Қавулниң вападарлиғини, қәйсәрлигини көрситидиган йәрләрни тепип оқуңлар.

10. Қавулниң тайчиғиға ейтқан сөзлирини тепип, һиссиятлиқ оқуылар.



Тилсимат – сирлиқ, сири ечилміған нәрсә.

Тәвәккәл құлмақ – бирөр ишқа ойлап олтармай киришиш.

Илтижа құлмақ – өтүнүп соримақ, илтимас құлмақ.

Пейини чишлимәк – путниң арқа тәрипини чишлимәк.



15

ТАВУЗ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуылар.

Бурунниң бурунисида Абдулла исимлиқ бир бала болған екөн. У ھәр күни мәктәптин қайтип келип, ата-анисиниң ишлириға ярдәмлишидекөн. Бир жили у кичик бир парчә йәргә тавуз терипту. У бу йәргә көп төртөкүп, убдан ишләпты. Тавузлар пишип, раса вайиға йәткәндә, өзиниң бу әмгәк мевисидин мәмнун болуп, устазини тавузлуққа тәклип қипту. Абдулла аран көтәргили болидиган ичи қип-қизил тавузларни пичип, устазини меһман қипту.

Устази униң ишчанлиғиға апириң оқупту вә бир сиқым тавуз уругини елип, қайтип кетипту. У мәктәптә қириқ нәпәр шағиртини алдиға чақириптудә, тавуз уруклирини уларға көрситип, шундақ дәпту:

– Балилирим, ھәрбириңларға бир талдин тавуз уругини беримән, уни терип, мевиси пишқанда, алдымға елип келиңдер.

Шағиртлар бир талдин тавуз уругини елип тарқишипту.

Аридин бир жил өтүпту. Шагиртларниң тавузлири пишип йетилипту. Шагиртлар уларни көтирип, мектәпкә келишипту. Абдуллидин башқыларниң тавузи шундақ сәрхил екәнки, қучакқа аран патидекән.

– Тавузларни пичиңлар, йәп көрәйли, кимниң тавузи татлиқкин, – дәпту устаз балиларға қарап.

Шагиртлар тавузлирини пичипту, көпчилик һәрбир тавузға еғиз тегипту, һай-һай! Бу тавузлар шундақ пишиптуки, татлиқлиғи тилни яридекән.

Әң ахирида Абдуллиниң тавузи пичилипту. Бу тавуз шу қәдәр лавза екәнки, бир чишлиптудә, қайта ағзига алғуси кәлмәпту. Буниндин Абдулла «асманға чиқай десә, жирақ, йәргә кирәй десә, қаттиқ», – дегендәк бир һалға чұшұпту.

– Сениндин шуни сорай, – дәпту устази меһрибанлиқ билән, – тавузға қанчилик өжир сиңдүргөндің?

Абдулла илгөрки нәтижисидин қанаәтлининп, тавузға яхши ишлимігөнлигини сөзләп берипту. Шуниндин кейин устаз Абдулла вә башқа шагиртлириға мундақ нәсиһәт қипту:

– Шуни өстин чиқармаңларки, «меһнәтниң теги – раһәт», «жапа чәкмәй, налавәт йоқ».



2. Абдуллиниң биринчи жили тәргән тавузи немишкә охшиди? Иккинчи жили тәргән тавузи немә сәвәптин лазидәк аччиқ болди?
3. Абдулла қандак бала? Униңға қандақ пәзиләтләр хас?
4. Чөчәкниң ахирқи жұмлисини қандақ чүшинисиләр?
5. Чөчәкниң хуласә пикри ипадиләнгән құрларни тепип, дәптириңларға көчирип йезиңлар.



Мәмнүн болмақ – рази болмақ.

Сәрхил – талланған.

Өжир – әмгәк, меһнәт.



16

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Бөләк немишкә «Яхшидин үгөн, ямандин жиркән» дәп аталған?
2. Мәтингләрдики асасий ой немә һәккىдә?
3. Бөләктики бир мәтингни оқуп, униң киришмисини, асасий қисмини, хуласисини төпиңлар.
4. Бөләктә оқуған қайси мәтинг силәргө яқты?
5. Бөләктики өсәрләрни қандақ топларға бөлүшкә болиду?
6. Бу бөләктин өзәңлар учун қандақ савақ алдиңлар?
7. Яхшилиқ, билим, өхлақ тогрилиқ өзәңлар билидиган мақал-тәмсилләрни ейтип бериндер.



БИЗНИЦ ЛАЙИНӘ

ЯХШИДИН ҮГӨН, ЯМАНДИН ЖИРКӘН

1-топ – «Ким билән қандақ саламлишиш керәк?»
 «Әссаламу әләйкүм» сөзи қандақ мәна билдүриду?
 2-топ – «Яхшидин үгөн, ямандин жиркән» мавзусиға рәссим сизиңлар.

3-топ – «Сехирлиқ сөзләр». Биз нутқимизда қандақ сехирлиқ сөзләрни көпирәк ишлитешимиз керәк?

4-топ – «Урушмай, қандақ ойнашқа болиду?» мавзуусиға аплликация чаплаңлар.

Барлық материалларни жигип, «Әдәплик китави»ни тәйярланылар.



ВАҚИТ





17

Күнлөрниң, айларниң өткіни-өткөн,
Яшлиқ баһариңниң көткіни-көткөн.
Вақиттін һәссәңни жулуп алмисаң,
Әң есил нәрсәңниң жұткіни-жұткөн.

(Әршидин Татлиқ)



1. Мәтінни раван оқуңлар.

Вақит билән бәслишиш

Башланғуч мәктәптө оқуватқан чеғимда, момам түгөп көтти. Момам наят вақтида, маңа бәк амрақ еди. Мән қайғудин құтулушниң амалини тапалмай, һәр күни мәктәп мәйданини айлинип жүгрәйдіған, һерип көткөндө, чимлиққа өзәмни етип, пухандын чиққичә жиғлавалидіған болдум.

Қайғулук күнләр хелә узақ давамлашти. Ата-анам маңа қандақ тәсәлли беришни билмәйла қалди. Улар: «Момаң ухлап қалди», – дәп мени алғандын көрө, раст гәп қилишни лайиқ тепип: «Момаң мәңгү қайтип көлмәскә көтти», – деди.

– Қайтип көлмәскә көтти дегөн немә гәп? – дәп соридим дадамдин.

– Вақит ичидики барлық шәйиләрниң мәңгү қайтип көлмәйдіған чеги болиду, – деди дадам чүшәндүрүп, – сениң түнүгүнүң өтүп кәтсө, у мәңгү түнүгүн болуп қалиду, сән һәргиз түнүгүнгө қайталмайсөн. Мән бурун саңа охшаш кичик едим, назир әшу балилиғимға қайталмаймән. Бир күнләргө барғанда сәнму чоң болисөн, момаңға охшаш қерийсөн, йәнә бир күнләргө барғанда сәнму өмрүңниң барлық вақтими өткүзүп болуп, момаңға охшаш мәңгү көлмәскә кетисөн.

Дадамниң дегөнлири бир тепишишмаққа охшатти. Бу тепишишмақ маңа «Вақит алтундин қиммәт, вақитни алтунға сетивелишқа болмайду» дегөн сөзләргө қаригандimu вәһшилилек билинди, «Вақит – атқан оқ,

вақит учқандәк өтәр» дегөн сөздинму бәкирәк жиддийләштурди.

Шуниңдин кейин мән һәр күни мәктәптин қайтип көлгәндә, нойлида олтирип Қояшниң тағ кәйнигә астаса петип кетиватқанлиғиға қарайдыған, «мана йәнә бир күн кәлмәскә кәтти» дәйдіған болдум. Өтө Қояш қайта чиқсиму, бирақ бұгүнки Қояшниң мәңгү болмайдығанлигини чүшинип йәттим.

Мән учуп кетиватқан қушларни көрдүм, улар бәк тез учидекән. Өтө улар мону йол билән қайта учуп өтәр, лекин у күн мәңгү бұгүн болалмайду. Еңтимал, өтә бу йол билән учуп өтидиган қери қүш әмәс, бәлки кичик қүш болуши мүмкін.

Тез өтүватқан вақит мени тит-тит қилипла қалмай, йәнә көңлүмни йерим қилатти. Бир күни мәктәптин қайтип келиветип, Қояшниң олтирай дәп қалғинини көрүп: «Мән ейүмгә Қояштынму тез қайталаймән» дедимдә, учқандәк жүгрәшкә башлидим. Мән насириғинимчә нойлиға кирип Қояшқа қарисам, униң аран йерими олтирипту. Мән хошаллиғимдин сәкрәп кәттим. Шу күни мән Қояшни йеңивалдим. Кейин дайым мошу оюнни ойнайдыған болдум. Мән бәзидә Қояш билән, бәзидә шамал билән бәслиштәттим; бәзидә вақит билән бәслишип, тәтиллик тапшурұқлиримни он күндила ишләп болаттим. 3-сүннита оқуватқан вақтимда 5-сүннита оқуватқан акамниң тапшурұқлирини талишип ишләп кетидыған болдум. Һәр қетим вақит билән бәслишип, уни йеңивалғинимда, хошаллиғимни қандақ сүпәтләшни билмәй қалаттим.

Кейинки 20 жилда мән буниндин зор нәпкә ериштим. Мән мәңгү вақитни йеңәлмәйдиганлиғимни билсәммүү, бирақ әслидикидин бир қәдәм болсому тез жүргиғили болидиганлиғини, техиму күчисә, йәнә нәччә қәдәм тез жүргиғили болидиганлиғини чүшәндим. Бу бирнәччә қәдәм бәк кичик болсому, бирақ уларниң роли ки-

чик өмәс екән. Чүнки вақит билән изчил бәсләшкәндә, жәзмән мувәппәқийәткә еришкили болидекән.



2. Мәтин кимниң намидин баян қилинған? Мәтин қәһримани немишкә қайғудин қутулалмай қалди?
3. Балиниң ата-аниси унциға растини ейтеп тогра қилдиму? Дадисиниң гәплири балига немишкә вәһшилик билинди?
4. Бала дадисиниң гәплиридин кейин қандақ хуласигө кәлди? У немиләрни ойлайдыган болди, немиләрни чүшәнди?
5. Бала Қояшни растла йеңивалдиму? У мүмкинму?
6. Балиниң Қояш билән, шамал билән, вақит билән бәслишиши унциға пайда елип кәлдиму?
7. Кейинки 20 жылда мәтин қәһримани қандақ утуқларға еришти? Униң йәткән бу утуқлириниң сөвәви немидә?
8. Мәтинниң асаслық пикри баян қилинған йәрни төпип, қайта оқуңдар вә уни тәһлил қилиндар.
9. *Яшилигіда тиришміганды, қериганды өкүнәр*, – дегән мақалниң мәтингө мұнасивәтликлигини чүшәндүруңдар.
10. Мәтиндін: «Өтө Қояш қайта чиқсими, бирақ бүгүнки Қояшниң мәңгү болмайдығанлигини чүшинип йәттим» дегәнгә охшаш соңкур мәналиқ жүмлиләрни төпип чүшинивелиндар вә дәптириңдарға йезивелиндар.
11. *Пугандын чиқиши, нәп, сүпәтләш, тәсәлли бериши, беарам қилиш қатарлық сез вә сез бирикмилиридин жүмлә түзүңдар.*



Вәһшилик – қорқунуч, һәйвәтлик.

Сүпәтләш – сүпитини, хисләтлирини тәрипләш.

Әслидики – дәсләпки һалдики, көрүнүштиki, һәқиқиый.

Изчил – немишәм, давамлық, бирхил рәвиштә.

Жәзмән – қәтъий, choқum, сөзсиз, шұбнисиз.

Вақит инсан қолидики өң қиммәт нәрсидур.

Теофраст



18

ТУНЖА ҚӘЛӘМ ҺӘҚҚИ

Чиңгиз Айтматов



1. Некайини раван оқуцлар.

... Мән бәш яш вақтимда тунжა қетим «тәржиман» болғандым. Шу чағда маңа инъам қилинған бир парчә гөш мениң наятимдикі тунжә «қәләм һәққи» болуп қалғанди. У чағда мән илгөркідәкла момам билән билләтураттим. Бу дәл йеза егилигини колхозлаштуруш мәзгиллири еди. Яз күнлириниң биридә бизниң колхозда бир келишмәслик йүз бәрди. Бир нәсиллик ат туюқсиз өлүп қалди. Униң қосиғи көпүп, нағридәк болуп көткөнді. Бу Россияядын елип келингән наһайити қиммәт баһалиқ ат еди. Шуниң билән алақачимиз бу өһвални мәһәллигә атлиқ хәвәр қилди. Өтиси бир рус киши бизни издәп көлди. У сақаллиқ, көк көз, қара пальто кийгән, бәлбәг бағлавалған егиз бойлуқ адәм еди.

Есимдә қелишичә, у қыргызчә бир еғизму сез билмәйдекән. Атниң өлуш сөвөвини ениқлап, униң өлгәнлигиниң испатини йезип чиқиши лазим екән. Ат бақарлар ахир ойлишип, мени тәржиманлық қилип беришкә чакирди. Шу чағда мән бир топ балилар билән бу ят адәмгә қизиқсинаип қарап тураттим. Бир ат бақар маңа:

– Бу адәм бизниң тилемизни билмәйдекән, сән бизгә тәржиманлық қилип бәргин, – деди.

Мән һәм иза тартип, һәм қорқуп, униң қолидин құтулуп чиқип, момам бар кигиз өйгө жүгригән петим кирип кәттим. Балилар чуқан-сүрән селишип, кәйнимдин жүгәрди. Узак өтмәй, һелиқи ат бақар мени йәнә издәп көлди. У мениң қечип кәткінимдин рәнжиди. Момам адәттә мениң мәйлімгә қоятти. Лекин бу қетим бираз рәнжигән һалда қапақлирини түрүп:

– Қоңларға немишкә һөрмәтсизлик қилисән? Сени тәклип қилип көлгөнләрниң қоң адәмләр екәнлигини

билишиң керәк. Униң үстигө рус тилида сөзлөләйдиган туруп, мундақ қылғиниң немиси? – деди.

Мән унчукмидим. Достлиримниң һәммиси кигиз ейниң қәйнигө мөкүнүвелип, тамашә көрүвататти. Момам йәнә:

– Немә болди, рус тилида сөзлөштин хижил болуватамсән яки өзимизниң тилида сөзлөштин хижил болуватамсән? Барлық тилларни худайим бәргән, қорққидәк неч иш йоқ, барғин, – деди вә мени йетиләп, кигиз өйдин елип чиқти. Достлирим йәнә әгишивалди.

Құтүвелиш кигиз өйидә меһманлар олтиратти. Қазанда шорпа қайнаватқан болуп, кигиз өйгә адәм лиқ толғанди. Көпчилик қимиз ичивататти. Тағ бағридин көлгән мал дохтури ақсақаллар билән биллә олтиратти. У мени йенига чақирип, құлумсирәп туруп:

– Исмиң немә? – дәп сориди. У йәнә бешимни силап туруп, – сән улардин бу атниң қандақ өлгөнлигини сорап баққин, – дегәч бир варак қәғәзни елип, хатирилимәкчи болди.

Кишиләрниң һәммиси тиничлинип, мениң гәп қилишимни күтүп туратти. Момамму маңа әндишә билән қарап туратти. Бу чағда бизниң бир туққинимиз мени көтирип, тизига олтарғузуп қулиғимға:

– Бу адәм сениң дадаңни тонуйду. У дадаңға сениң қирғизлар арисида яман адәтләрни үгәнгәнлигиңи ейтса қандақ болиду? – деди. У дәррула көпчиликкә:

– У назир гәп қилидиган болди, сән меһманға бу йәрниң нами «Овсазлиқ» дегин, – деди.

– Таға, бу йәрниң нами «Овсазлиқ», мәниси болса зәһәрлик яйлақ, – дедим.

Мән момам, меһман вә яйлақтиki барлық адәмләрниң чирайидин маңа болған мәмнунлук һиссиятини көрүп, техиму жүрәклик болуп көттим. Шу қетим бир сөз, бир жұмыни тәржимә қилдим. Мән буни мәңгү есимдә сақтаймән.

Ат өслидә чөптин зәһәрлинип өлгөнди. Йелиқи меһман башқа атларниң немишкә бу зәһәрлик чөпни йемәйдиганлигини сориди. Ат бақар йәрлик атларниң бу хил чөпниң зәһәрлик екәнлигини билгәчкә йемәйдиганлигини ейтти. Мән бу сөзләрни бирму-бир тәржимә қилдим.

Меһман мени маҳтап кәтти. Ақсақаллар мени мука-патлап, йоған бир парчә қой гөши бәрди. Мән хошал налда, кигиз өйдин жүгрәп чиқтим. Достлирим мени оравалди.

– Қалтискәнсән! Сән русчини бәкму раван сөзләй-декәнсән, – деди улар маңа қайил болуп. Әмәлиятта мән дудуқлап жүрүп аран тәржимә қилғандым. Бирақ достлирим мени маҳтап учиривәтти. Биз дәрһал гөшни бөлүшүп йәп болуп, ойниғили кәттуқ...



2. Некайә кимниң намидин баян қилинганды?
3. Яз күнлириниң биридә қандақ вақиә йүз бәрди?
4. Некайә қәһримани у чағда нәччә яшта еди?
5. Бала немишкә момиси бар кигиз өйгә қечип кирип кәтти?
6. Балиниң қайси сөзлиридин кейин момиси, меһман вә яйлақтика адәмләр хошал болуп кәтти?
7. Ат немидин өлгән екән? Бала меһманга бу сөзләрни қандақ уқтурды? Меһман балини немишкә маҳтиди?
8. Ақсақаллар балини қандақ мукапатлиди? Ағинили-ричу? Улар немә деди? Некайидин күтүвелиш кигиз ейи тәсвирләнгән йәрни тәпип, тәкrap оқуцлар.
9. Некайигә тайинип, балиға хас хисләт-пәзиләтләрни сөзләп берицлар.
10. Ч. Айтматовниң йәнә қандақ некайилирини билисләр? Униң өсәрлири бойичә чүширилгән қандақ кино-ларни көрдүңлар?



Тәржиман – бир тилдин иккинчи тилға авдуруп бәргүчи.



19

Қабдеш Жумадилов



1. Іекайини раван оқуңлар.

Тенәп қалған бала

(Іекайә)

Бир аилиниң көнжісі болған кичиккинә Жәнибекни өйдикиләрму, хошниларму әркілітіп «Жако» дәп атишатти. Жакониң йеши үеқінділа төрткө толди. Аписи шу күни һойлидікі ушшақ балиларни татлиқ торт, музшекәр билән меһман қылғанды. Шуниндін бери «нәччигे кәлдиң?» дегендәргә Жако башмалтигини пүкүп, төрт бармиғини көрситип журидиған болди.

Әшу Жако үеқінде тууюқсиз жұтуп кетип, ата-анисини бир қорқутти.

Язниң иссиқ күнлириниң бири еди. Жако шәнбә күни балилар бағчисига бармай, өйткән дадисиниң қешіда қалды. Аписи ишқа кәткән. Әтигәнлик чайдын кейин дадиси уни һойлида ойнаватқан балиларға қошуп қойдидә, өзи анда-санда балкондин қарапқарап қоюп, бирнемиләрни йезип олтиривәрди. Чүшкә үеқін Жако неч үәрдә көрүнмиди. Қөрдүм дегендә йоқ.

Іойлида жүргөн балиларму:

- Билмәймиз.
- Йеци мәшәдә еди, – дегендін башқа һечнемә ейтальмиди.

Жакониң дадиси техиму тәшвишләнди. Өтраптика хошнилардинму сораштурди. Лекин балини қөрдүм дегендә бирму адәм тепилмиди. Ахири у, үмүти үзүлгәндін кейин, шәһәрлик сақчига (полиция) телефон қилди. Новәтчи сақчи балиниң исим-фамилиясини, үешини, адресини йезивалдидә:

- Аланидә бәлгүлири қандак? – деди әң ахирида.

– Учисида деңизчилар кийидиган ала көйнәк, чолақ иштан бар, пешанидин қоюлған чечи һүрпәйгән, бәкму йекимлиқ сап-серік бала, – деди дадиси. – Бирла камчилиги – бурниниң тәшүгі сөл нәмлишип туриду.

Бирақ өй-ичи, холум-хошнилар издәшни һеч тохтатмиди. Кочиму-коча мәсип, «ала көйнәклик балини» сорапштурди...

Жако бундақ аяқ астидин йоқилип кетимән дәп задила ойлимиган. Чоң балиларға қошуулуп, оюнниң қизигиға берилип кәткәнди. Хелә вақит Бедел дегән балиға «ат» болуп ойниди. Йекинда ипподромда көргинидәк, бәкму илдам чепип, тоң өйни бирнәччә қетим айлинип чиқти. Бирақ бундақ иссиқта давамлиқ жұгрәш асан әмәс. Балилар буниңдинму зерикип, башқа бир әрмәк издәшкә башлиди.

– Бассейнга берип чөмүләйли, – деди Алёша дегән көк көз, серік бала. Уни башқа балилар қоллиди. Өй билән бассейнниң ариси хелә йәр. Шуңа униңға кичик балиларни әгәштүрмәй, ташлап кетиш керәк болди. Кечикмәй, униңму амали тепилди.

– Атлар чарчиди. Уларға әнди йәм бериш керәк, – деди Бедел.

Жако охшаш икки-үч «атни» подъезға киргүздидә, йәм орнида қоллириға бир-бирдин алма тутқузди. Жако атларниң чөпни қандақ йәйдиганлигини кинода көргәнди. Шу әснада «йәм йәп», узагирақ туруп қалди. Балиларниң бассейнга көткинини улар толиму көч аңлиди...



2. Соалларға толук жавап бериш үчүн, мәтингиниң давамини хрестоматиядин оқуңдар. Некайә ким һәкқидә?
3. Жәнибек қандақларчә туюқсиз жүтүп кәтти?
4. У қандақ вақиәләрни бешидин кәчүрди? «Ала кейнәклик бала» тоң балиларниң кәйнидин мәсип дурус қылдиму?

5. Жәнибек немишкә ата-анисиниң исим-фамилиясини, ойиниң адресини ядлавелишқа мәжбур болди?
 6. Бала қанчә вақиттін кейин тепилди?
 7. Мәтіндін Жәнибекниң сиртқи қияпти тәсвирләнгөн йәрни тепип оқуылар.
 8. Өзәңларниң бешидін өткөн мөшүниңға охшаш вақиәләр болса, сөзләп бериңлар.
- Некайә мүәллипиниң тәржими налини сөзләп бериңлар.



ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН

(1805–1875)

Ханс Кристиан Андерсен Данияниң кона шәһерлириниң бири – Оденста туғулған. Моздузниң оғли болған улук дат язғучиси балиларға бегишлип язған чөчәклири арқылы дүния йүзигө тонулди. Униң чөчәклириниң баш қәһриманлири – қәлби таза, вижданы пак, өҗайип истедатқа егә қорқмас-қәйсәр жәнлардур.

Андерсенниң вәтәндашлири униң билән бек пәхирлиниду. Даниядә Андерсенға вә униң чөчигиниң қәһримани – Русалочкиға һәйкәл орнитилди.



1. Чөчәкни раван оқуылар.

Сәт өдәк жұмыси

(Чөчәк)

Яз күнлири. Етизлар йешиллиққа пүркәнгөн. Өтрап толиму гөзөл. Күн кона бир өйгө нурини чачатти. Өйниң әтрапида чоңқур ериқлар бар еди. Өйниң йенидин ериқниң яқисиғиң қериқизлар барақсан өсүп көткөн. Бу от-чөплөр арисида өдәкниң угиси бар еди. Чүнки өдәк балилириниң дүнияға көз ечишини күтүп олтиратти. У хелә жим олтарди. Тухумлар бир-бирләп

йерилғили турди. Өдәкниң жұжилири тухумдин чи-қишқа башлиди.

Өдәк жұжилири йешил отлақта бешини көтиришип, көзлирини йоған ечиp, әтрапиға қарап:

– Бу дуния немә дегән соң, hə! – дейишти.

– Пұтқұл аләм мошу охшайду дәп қелишиватамсиләр? – деди Ана өдәк, – бу аләм наһайити кәнри. Бағниң нериқи четидә бәкму узун йол бар. Мәнму у йәргә берип бақмидим.

Шундақ дәп, Ана өдәк чирайлиқ соң болуватқан балилириға қарап, интайин хошал болди. Лекин тухумларниң бири техічә йерилмиғанди. Ана өдәк у йәрдә узаққычә күтти. Ахир у тухумму йерилди.

– Вай жан! Чоңлуғи адәмни чөчитидигу бу жұжинин, – деди у. – Түри ғөлитидигу, у күркә тохуниң жұжисидәк қилиду. Боптила, уни суға башлап барай, суда үзүшни билмисө, суға тепип чүшириветәрмән.

Әтиси һава наһайити убдан болди. Ана өдәк һәммә балилирини башлап ериқ яқисиға йетип көлдидә, «полтуңцидә» қилип суға сәкрәп чүшти. У «Faç! Faç!» қилип вақириди, жүжә өдәкләрму бириниң кәйнидин бири суға сәкриди, һәтта һелиқи сәт күл рәң жүжә өдәкму суға сәкрәп чүшүп, үзүшкә башлиди.

– Яқ, бу күркә тохуниң балиси өмәс, өзәмниң балиси екән. Болмиса суда үзәләттиму?! – деди Ана өдәк. – Faç! Faç! Маңа өгишип мәциңлар, силәрни өдәк фермисиға башлап барай.

Улар өдәк фермисиға көлди. Улар бу йәрдә нурғун өдәкләрни көрди. У йәрдә бир қери өдәк бар еди. Ана өдәк балилириға гәп қилди:

– Өнді ағзиңларни ишқа селип, раса гизалиниңлар һәм өву чөттика қери өдәккә тазим қилиңлар. У испания нәслидин болғачқа, шундақ семиз һәм йоған. Өнді ғақылданлар! Путуңларни жиғманлар! Яхши тәрбийә көргән өдәк дегән һаман ата-анисиға охшаш

путлирини азадә тутиду. Болди, өнди тазим қилип, ға-
қилдаңлар.

Балилири униң дегинини қилди. Бирақ өтраптики
өдәкләр уларни көрүп, чувлишип кәтти:

– Қараңлар, əву жүжә өдәкниң түркиниң сәтлигигә.
Биз болсақ, уни ташлавәткән болаттуқ!

Шуниң билән бир өдәк дәрһал етилип берип, һелиқи
сәт өдәк жүжисини чоқулавалди.

– Чоқулимаңлар! – деди Ана өдәк, – униң болуши-
му нечкимгә зиян йәткүзмәйду.

– Лекин у наһайити келәңсиз, сәт екән, – деди уни
choқулавалған өдәк.

– Шуңа униң өдивини берип қоюшимиз керәк.

– Бирақ, мениңчө, – деди Ана өдәк, – у һазир кө-
рүмсиз болғини билән, кейин чирайлик болуп кетиши,
кичикләп кетиши мүмкін, – у қанатлири билән уни қе-
қип, униңға тәсәлли бәрди. – Йәнә келип, у техи әркәк
чиқип қалди. Шуңа көрүмсиз болсиму, кари чағлық.
Ишинимәнки, у наһайити сағлам чоң болиду. Қәлгүсідә
бу дуниядин яхши бир чиқиш йолини тепип кетәләйду.

Ана өдәк бу гәпләрни қилғандын кейин, башқа
өдәкләр унчукмиди.

Лекин бечарә өдәк жүжиси бәк көрүмсиз болғачқа,
башқыларниң чишләвелиши, чоқулавелиши, чәткә қе-
қиши вә заңлик қилишидин хали болалмиди. Бечарә
жүжә өзиму нечбир амал қилалмай қалди. Өзиниң сәт-
лигини билип, наһайити үмүтсизләнді.

Кейин, күнләрниң өтүши билән, əһвал техиму
бәттәрләшти. Бу бечарә өдәк жүжисидин һәммә өдәкләр
безар болуп, уни бозәк қилипла қалмастин, бәлки
өзиниң ака вә сициллириму уни хорлайдыған болди.

– Сени немишкә мөшүк йәп кәтмәйдиганду, – дәтти
улар.

– Жирагирақ кәткинә! – дәтти аписиму. Уларни ба-
қидыған қизму уни тепип өтүп кетәтти...



2. Давамини хрестоматиядин оқуңлар.
3. Ханс Кристиан Андерсенниң йәнә қандақ чөчәклирини билисиләр? Униң әсәрлири бойичә чүширилгән қандақ киноларни, мультфильмларни көрдүңлар?
4. Ана өдәк ахирқи тухум йерилғанда, немишкә чөчүп көтти? У немиләрни ойлиди?
5. Ана өдәк балилирини өдәк фермисига башлап барғанда, башқа өдәкләр немишкә чувлишип көтти? Немишкә сәт өдәк жүжисини чоқулавалди?
6. Чөчәк қәһримани немишкә үмүтсизләнди? Униң мундақ әһвалға чүшүп қелишиниң сәвәви немә?
7. Сәт өдәк жүжиси явайи өдәкләр яшайдыган сазлиқقا немишкә кәлди?
8. Өдәк жүжиси немишкә сазлиқтинму қечип көтти? Овчиниң ишти өдәккә немишкә тәгмиди дәп ойлайсиләр?
9. Өдәк жүжисиниң кәпидики турмushi қандақ болди? У немишкә кәпидин кетип қалди?
10. Қишиң кәлгәндә, өдәк жүжисиниң әһвали немишкә еғирлашты?
11. Өдәк жүжисиниң деханниң өйидики турмushi қандақ болди? У бу өйдин өз әрки билән кәттиму?
12. Әтияз кәлгәндә, қандақ вақиә йүз бәрди? Чөчәк қәһримани немигә һәйран қалди?
13. Сәт өдәк жүжиси өслидә немә екән? Балилар немишкә чавак челишти? Қери аққушлар немә үчүн униңга нәрмәт билдүрди?
14. Чөчәк қәһримани немишкә мәгрурланмиди? *Яхши көңүлдә мәгрурлининиң мәңгүц болмайды* дегәнни қандақ чүшинисиләр?
15. Чөчәктин бирнәччә қисимға бөлүп, һәрбир қисмиға сәрлөвһә қоюңлар.
16. Чөчәктин сәт өдәк жүжисиниң ечинишлиқ әһвали тоғрилиқ йезилған құрларни тепип, тәкрап оқуңлар.
17. Ханс Кристиан Андерсенниң «Талланма чөчәкләр» китавини тепип, оқуп чиқыңлар.
18. *Түри гәлітә, ағзини шиңа салмақ, тазым құлмақ, әдивини бәрмәк, кари ҹаглиқ, безар болмақ, әлпази яман, көзгә илласлиқ, бөзәк құлмақ* сөз бирикмилірини дәптириңларга көчирип йезиңлар вә уларниң мәнасини чүшәндүруңлар.



Нәсил – келип чиқиши, теги-тәкти, ууруғи.

Чеқилмаслиқ – урунмақ, тәгмәк.

Бәттәрләшмәк – начарлашмақ, өскиләшмәк, яманлашмақ.

Безар болмақ – бәзгән, тойған, зериккән.

Бозәк қилмақ – башқыларниң хорлук, камситишига учrimaқ.

H. Носов



21

СИРЛИҚ ИШИК ЧЕКИШ АВАЗИ

(*Некайәд*)



1. Некайини раван оқуңлар.

Мән, Мишка вә Костя үчимиз соң отряд йолға чиқишин бир күн авал машина билән язлиқ лагерьға қарап атландық. Биз синипдашлар йетип келиштин бурун ятидиган жайни тәйярлап қоюш вәзиписини үстимизгә алғандуқ. Буни өзимиз тәләп қилип, йетәкчимиз Витяниң мақұллишидин өткүзгәндүк. Нәммимиз язлиқ лагерьға чапсанирақ йетип беришқа алдираттуқ.

Витя бизниң тәливимизгә қошуулупла қалмай, бәлки биз билән бир машинида йолға чиқти. Язлиқ лагерьға көлсәк, у йәр пакиз тазилап қоюлупту. Биз өзимиз өкәлгән шиар, рәсимләрни тамға чаплидуқ. Рәңлиқ қәғәзләрдин кичик байракчиларни ясап, уни жипқа бир-бирләп өткүзүп, өйләрниң торуслириға астуқ. Етис бойидики гүлләрни үзүп келип, уларни дәстә-дәстә қилип бағлап, су қуюлған қачиларға чилап, деризиләрниң тәкчилиригө қойдуқ.

Кәчтә отрядимиз йетәкчиси Витя машина билән шәһәргө кәтти. Биз билән пәқәт язлиқ лагерьда күзәтчилик қилидиған бизгә яндаш өйдө туридиган Мария Максимовнала қалди. У мениң өйүмдө түнәңлар деген болсиму, лекин нечқайсимиңиң чиққуси көлмиди.

– Биз нечнемидин қорқмаймиз, өз өйүмиздө түнәймиз, – деди Мишка.

Мария Максимовна чиқип көткөндін кейин, һойлиға чиқтуқтә, самоварға от йеқип, пәләмпәйдә олтирип, арам алдуқ. Язлик лагеръдикі турмушимиз немә дегөн яхши! Өйниң өтрапини егиз четин дәрәқлири қапладап тұратти. Липа дәрәқлири тамни бойлап өскән. Бирмунчө дәрәқләрниң үстидә қарға чаңгилири бар еди. Қарғилар липа дәригиниң үстидики һава бошлуғида қақылдан учуп жүрәтти. Қоңғузларниң ғонулдан учуп келиватқан авази аңланды. Улар һойлиниң темидин учуп өтүп, қанатлирини қаққиничә, йәргә қонди. Мишка бирнәччә қоңғуз тутувелеп, кичик бир қутиниң ичиғө селип қойди.

Құн дәрәқләрниң арқисиға өткөндін кейин, шәпәқ нур чечишиңа башлиди. Немә дегөн гөзөл мәнзири бу! Әгер бояқлиримни әкәлгән болсам, астида самовар, үстидә шәпәқ әгип жүргөн рәсимдин бирни сизған болаттым...

Чай қайнигандын кейин, биз самоварни өйгө көтирип кирдуқтә, чирақни яндуруп, чай ичтуқ... Өтрап жимжит, пәқәт үстөл үстидики самовардина пиж-пиж қылған аваз чиқивататти...

Чай ичип болғандын кейин, Мишка ишикни иливалиди, андин илғурға тутқучни қелин жип билән мәккөм бағлиди.

– Булаңчилар киривалмисун дәп шундақ қиливатимән, – деди Мишка.

– Қорқма, – дедуқ Костя иккимиз, – нечким киrәлмәйду.

– Мән һәргиз қорқмаймән. Пәқәт һәр еһтимал учун шундақ қиливатимән. Деризиниң қапқиғини йепип қояйли.

Костя иккимиз уни мәсхирә қилип күлгән болсақму, лекин һәр еһтимал учун деризиниң қапқиғини йепип,

андин яттуқ. Үчимиз параплишип йетишқа қолайлуқ болсун дәп, каривәтлиримизни бир-биригө йеқин қоювалдуқ. Мишка:

– Мән оттуридики каривәттө ятай, – дәп иккимизгө ялвурди.

– Сән булаңчилар кирсә, алди билән силәрни өлтүрүп, андин мени өлтәрсүн дәйсөнғу. Болиду, оттурида ятқин, – деди Костя.

Мишка оттурида ятқан болсиму, йәнила әндишә қилип, ашхана өйдин бир палтини елип чиқип, ястукниң астиға қойди. Костя иккимиз күлүп, телиқип қалғили тас қалдуқ.

– Сән булаңчиларни чаптим дәп бизни чепивәтмигин йөнө, – дедүк Костя иккимиз.

– Өнсиirimәнлар, – деди Мишка, – мән һөргиз силәрни чапмаймән!

Биз чирақни өчирип, қараңгуда новәт билән чөчөк ейтишқа башлидук.

Алди билән Мишка ейтти. Униздин кейин мән ейттим, новәт Костягә кәлгәндә, у наһайити узун бир чөчөкни ейтти. Чөчөктө сеһригәр, бахши вә жодигәр хотунлардин тартип рус балилар чөчөклиридики мистан момай вә алвастылар тоғрилик сөз болди. Мишка қорқуп, бешини йотқанниң ичигө тиқивелип, бу чөчөкни ейтмиғин, дәп қайта-қайта ялвурди. Костя Мишкини қорқутуш үчүн, яғач тамни муш билән уруп:

– Жин ишик чекиватиду, – деди. Мәнму қорқуп Костягә:

– Болди, чөчигиңни тохтатқинө, – дәп ялвурдум.



2. Һекайиниң давамини хрестоматиядин оқуңлар.
3. Һекайә кимниң намидин баян қилинған?
4. Һекайә қәһриманлири нәгәт атланди?
5. Язлиқ лагерь қандақ екән? Балилар лагерьда немиләрни қилди?

6. Кәчтә балилар чай ичип болғандин кейин немә қилди?
7. Мишка немишкә *оттуридики каривәттә ятай* дәп ялвурди? Уни қорқанчақ дейишкә боламду?
8. Іекайдин Мишкиниң қорқақ екәнлигини көрситидиган йәрни тепип оқуцлар.
9. Кечиси қандақ вақиә йүз бәрди? Икки бала немишкә ухлалмиди?
10. Балилар кечиси Мишкини немишкә охатмиди?
Костяниң Мишка һәққидә «Униң тоху жүрәк екәнлигини билисәнгү» дегинини қандақ чүшинисиләр?
11. Ишик чекиши қандақ ениқланды? Синипдашлар немишкә құлди?
12. Балилар Мишкини немишкә батур дәйдиган болди? У растла қорқумсизму?
13. Мәтіндін язлық тәтил тәсвиirlәнгән йәрни тепип оқуцлар.
14. Іекайигә тайинип, һәрбир балиға хас хисләтләрни ейтеп беріңдер вә өз көзқаришиңдарни билдүрүңдер.
15. Іекайини икки қисимға бөлүп, һәрбир қисимға сәрләвхә қоюңдар.



Чаңга – уга.

Шәпәқ – күн чиқиши вә күн петиши алдидан пәйда болидиган қизиллиқ.

Сәргиғәр – әпсунчи, жодигәр.



Ф. Ергәнч, түрк язгучиси

РҮСТӨМ

(*Іекайә*)



1. Іекайини раван оқуцлар.

Мән базарға кириведим, йәттә-сәккиз яшлардикі бир бала удулумдин чиқип кәлди. Яланғидақ, кииймлири жүл-жүл, өзидин йоған севәтни йәлкисигә артивалған бу бала мениң нәрсә-керәклиримни апирип берип, пул тепишини үмүт қилди. Лекин мән көп нәрсә алмақчи әмәс едим. Растини ейтсам, кичик балиға

нәрсә-керәклиримни көтәртип меништин хижил болдум. Лекин у:

– Таға, мән көп пул алмаймән. Бәш қуруш бәрсицизла болди. Бүгүн мени нечким яллимиди. Хәқ мени бәк кичик дейишидекән, – дәп йепишивалди.

Ичим ағрип, янчугұмдин бәш қуруш чиқирип:

– Мә, ал! – дәп униңға сундум.

Бала бурнини тартип қоюп һәйран болған һалда маңа бир қаридидә:

– Нәрсә-керәклирицизни апирип бәргәндін кейин берин්, – деди.

– Мә, тутә, қолунға ал, бу саңа бәргиним.

У көзүмгә тикилип қаригиничө, соқушқақ ғораздәк һүрпәйдидә, мән ойлимиған йәрдин жа瓦ап бәрди:

– Мән тиләмчи өмәс! Нәрсә-керәклирицизни апирип бәрмәй туруп, немишкә пул алғидәкмән?

– Өйүм наһайити жирақ, униң үстигә алидиган нәрсә-керәклиримму көп өмәс. Мән өзәм көтирип кетиверимән, – мән мошундақ демәктин башқа амал қылалмидим.

– Жирақ болса болсун, қанчилик нәрсә алсициз, шунчиликни көтирип апирип берәй.

Наилаж мақұл болдум вә:

– Болиду, қени, маңайли, – дедим.

Мән алған нәрсә-керәкләрни жиғип кәлсә, йерим севәтму тошматти.

Нәрсиләр еғир болмиғачқа, бала йол бойи егиз беналарға, соң дәрәқләргә, жирақлардики қарлық тағларға қызыққан һалда қарап маңди.

Бирдәм маңғандин кейин, мән униңдин:

– Исмиң немә? – дәп соридим.

У ағзи-ағзига тәғмәй сөзләп кәтти.

– Рұстәм, Қарачақма шәһири әтрапидики йезидин болимән. Бийил тоққуз яшқа кирдим. Апам бир жил бурун өлүп кәтти. Йезида бир тағам бар, лекин у мениң

налимдин хөвөр алмайду. Шуңа мән Өнқәригө келип қалған...

– Тохта, болди, – дәп мән униң сөзини бөлдүм, – мән сәндін буларни соримидимғу?

– Билимән, – деди у, – сиз мәндин бәри бир буларни сорайсиз. Шуңа һәммини бирақла дәвәттим. Дәп болсам, қайта соримайсиз.

Униңға гәп тепип бәргили болмиди. Униң гәплири кишигө бешидин көп ишлар өткәнлигини, тәжрибисиңүй көплүги йешиға мунасип кәлмәйдиғанлиғини һис қилдуратти.

У мениң лам-жим демигәнлигимни көрүп, сөзини йәнә давамлаштурди.

– Хәқләр мәндин сориши мүмкин, мәнму уларға сөзлөп беримән. Лекин сориғини билән, неч нәтижә чиқмайды... Мәйли, буниң карайити чағлиқ, иш қилип, мән бу йәрдә көп турсам, бәш-алтә жил туримән.

– Үндақта бәш-алтә жилдин кейин немә қилмақчи-сән?

У мениң чирайимға зәң селип қариidi, андин җиддий түрдә:

– Сиз пайлақчи өмәстү? – дәп сориди.

– Яқ, немә қилмақчедиң?

– Тұрмиғә от қоюветимән!

– Немишкә?

– Дадам тұрмидә, мән уни қутулдурувалмақчимән!

Мән күлкәмни аран тохтитивалдим. Биз йәнә бирдәм җим-жит маңдуқ.

– Дадаң немә қилип тұрмиғә чүшүп қалған? – дәп соридим.

– У жандармиларниң сөзини аңлимиғанди. Дадам язимизда бир жандармини етип өлтүрүвәткән. Дадам яхши овчи еди. У нелиқи жандарминиң дәл мейисигө етип қоюп, он сәккиз жилға кесилип кәтти... у назир тұрмидә, техи икки жилму тошмиди.

— Ыәй, дадаң жандармини немишкә етип өлтүрүвөткән?

— Алваң-ясақ сөвөвидин. Дадамда пул йоқ, лекин улар унимай, өйүмиздики йотқан-көрпә дәмсиз, қазан-қомуч дәмсиз, ат йопуқлири дәмсиз, һәммә нәрсини берисиләр дәп турувалди. Дадам «Мана силәргә йотқан-көрпә», дәп бир пай оқатти, «мана силәргә қазан-қомуч» дәп милтигиниң тәпкисини йәнә бир қетим басты, «мана силәргә ат йопуғи», дәп үчинчи оқни етиведи, бир жандарм: «Адәм өлди!» дәп налә қилип вақирапла, чоң йолниң оттурисиға гүппидө жиқилди...



2. Соалларга жавап бериш үчүн, һекайиниң давамини хрестоматиядин оқуңдар.
3. Базарда қандақ вақиә йүз бәрди? Бала кимгә немә деди?
4. Қандақ ойлайсиләр, Рұстәм һелиқи кишиниң бәргән пулини немишкә алмиди? Рұстәмниң жававини һекайдидин тепип оқуңдар.
5. Йолда әсәр қәһриманлири немиләр һәққидә гәплишип маңди? Рұстәм қандақларчә Өнқәригә келип қапту? Бешидин немиләр өтүпту?
6. Рұстәмни растчил, әмгөкchan, әқиллиқ бала дейишкә боламду? Жававицларни мәтингә аласалинип дәлилләңдер.
7. Һекайә қәһримани дадисини ғәйрәтләндүрүш үчүн униңға немиләрни деди? Дадисини һәм жиглитип, һәм күлдүргән униң қайси сөзлири?
8. Һекайини икки қисимға бөлүп, һәрбир қисимға сәрләвхә қоюңдар.



Куруш – Түркияниң парчә пули.

Карайәт – муһимлик, әһмийәт, зәрүрийәт.

Пайлақчи – жасус, хаин, сатқун, күзәтчи.

Жандарм – өскөр, сақчи.

Алван-ясақ – төләшкә тегишлик болған вә мәжбuriй һәксиз тапшуралудиған маддий нәрсә.



23

БИР МИНУТ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Саат жириңлиди. Әли татлиқ уйқудин оханди. У көзини угулап туралы: «Бир минут йетивалай, бир минутқа мектәпкө кечикип қалмасмән», – дедидә, со зулуп ятти.

Бирдәмдин кейин Әли орнидин туралы, үз-көзини жүйди. Нашта қилип болуп, сумкисини есип, мектәпкө мәнди. У төрт коча дохмушиға кәлгәндә, светофорниң йешил чириғи өчүп, қызил чириғи янди. «Һәй, бир минут балдуру кәлсәм боптекән», – деди у өзигө аччиқлинип.

У йешил чирақниң йенишини тақәтсизлик билән күтти. Йешил чирақ янди. У йолдин өтүп, бекәткө тохтиған автобусқа қарап жүгәрди. Бекәткө йетип барай дегендә, автобус меңип кәтти. «Һәй, бир минут балдуру маңған болсамчы!» – деди у қаттиқ терикип.

У техиму тит-тит болуп, кейинки автобусни күтүп турди. Бир минут, икки минут... Вақит өтмәктө, лекин, қеришқандәк, автобусниң қарисиму көрүнмәтти. Әли мектәпкө қарап учқандәк жүгәрди.

Мектәпкө кәлгәндә, дәрис башлинин болғанди. У қорунған һалда синип ишигини чәкти. Әли синипқа кирипла, қизирип кәтти. Муәллим қолидики саатига қарап қоюп:

– Әли, топ-тогра жигирмә минут кечиктиң, – дедидә, башқа гәп қилмастин, олтиришқа рухсәт қилди.

Әли орниға берип олтарди. Униң үзи от болуп йенивататти, ичидә: «Бир минут... һәй, бир минут...» – дәп тәкрабратти.



2. Саат жириңлиғанда, Әли немишкә дәрру орнидин турмиди?

3. У мәктәпкә кетип барғанда, қандақ ишлар йүз бәрди?
4. Өли мәктәпкә нәччә минут кечикип көлди?
5. У немишкә ичидә «*Bir минут... həй, bir минут*» дәп тәкрапарлиди?
6. Униң үзи немишкә от болуп янди?
7. Іекайигә башқа мавзу қоюп көруңлар.
8. «Күндин қалдин – айдин қалдин, айдин қалдин – жилдин» нәқилини өз сөзүңлар билән чүшәндүрүп бекіндер.



Нашта – әтигөнлик тамақ.

Корунған һалда – оңайсизлинип, тартинип.

Тит-тит болуп – әнсирәп, хатиржәмсизлинип.



ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮҮК?

1. Кейинки 20 жилда қандақ йецилиқлар йүз бәрди?
2. 20-әсирдө, болупму 21-әсирдө кәшип қилинған йецилиқларни бир-бирләп атаңлар. Бу йецилиқларниң кишиләр турмушини қандақ өзгәрткөнлиги тоғрилиқ сөзләп бериндер.
3. «Интернет тори», янфон, смартфон, планшет вә башқа аталғулар тилимизға қачан кирди? Бу аталғуларниң вақит билән қандақ мунасивити бар?
4. Биз вақитни немишкә чоң өһмийәткә егә дәймиз?
5. «Вақит – билим, вақит – байлық» деген мақални чүшәндүрүп көруңлар.
6. «Қалған ишқа қар ягар», «Бүгүнки ишни әтигө қойма» мақаллириниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

БИЗНИС ЛАЙИНӘ

ВАҚИТ

1-басқуч – Саатниң түрлири (қум, күн, су, механикилық, электронлук), уларниң қурулуши билән тонуштуруңлар.

2-басқуч – төвөндикси соалларға жавап беріңлар:

- Вақит дегендеген немә?
- Адәмгә вақитни ениқлашниң һажити барму?
- Уни қандақ өлчәшкә болиду?
- Саат дегендеген немә?
- Механикилық саатлар қандақ ясалған?
- Саатларниң қандақ модельлири (дүглөк...) болиду?

3-басқуч – Вақитқа бағылғы ребус, кроссвордларни түзүңлар. Тепишмақларни жигиңлар.

4-басқуч – Саатниң макетини ясаш тоғрилық топта ойлиниңлар (материал, шәкли, сиртқи көрүнүши). Эскизини сизиңлар, тәһлил қилиңлар, циферблатида неминиң рәсимиини тәсвирләшкә болидиганлигини ениқлаңлар:

- Чөчек қәһриманлири.
- Жил пәсиллири.
- Күн тәртиви.
- Көктат, мевә.
- Миллий мәйрәмләр.
- Елимизниң найванатлири.





ИМАРӘТЛӘР





25

ЕЛИМИЗНИЦ ГӨЗӘЛ БЕНАЛИРИ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Вәтенимиз мұстәқиллик алғандын кейин, елимиздө нүрғунлиған чирайлиқ беналар селинди. Шәһәрлиrimiz билән йезилиримизда қәд көтөргөн имарәтлөр бәкму гөзәл. Болупмұ пайтәхтимиз Астана билән елимизниң әң choң шәһири Алмутыда мундақ беналар көп.

Заманивий Астананиң рәмзи болған Бәйтерек 2002-жили селинди. Униң егизлиги 97 метр. Йәр астига жайлашқан қәвитидә аквариум, «Бәйтерек» галереяси, кафе бар.

Пайтәхтимиздіki йәnә бир көркөm имарәт Қазақстанниң тунжә Президентиниң мирасғаныдур. У 2004-жили селинған. 2005-жили мирасған дәслөпки зиярәтчилөрни қобул қылди. Мана шуниңдин бери hәр күни мирасғанқа йүзлигөn адәm келип кетиду. Бу йәрдә чөт өллик мәһманларниму пат-пат учриталаймиз.

Мирасғанта илмий өмгеклөr, Президентимиз Н.Ә. Назарбаев язған китаплар, елимизниң тунжә rəhbirиниң паалийитини ечиp көrsитидиган вә заманивий Қазақстанниң тарихиға бегишланған материаллар биләn тонушалаймиз.

Астананиң йәnә бир диккәткө сазавәr имарити – «Ақ орда». У 2003-жили селинди. Бираз вақиттин кейин, елимиz Президентиниң тәшеббуси биләn, мәзкүr бенаниң ишиги hәmmә үчүn очуқ дәp елан қилинди. Адәmlөr дөлитимиз наятида муһим қараплар қобул қилиниватқан бу көркөm бенани зиярәt қилидиган болди.

Елимизниң заманивий бенакарлиғи тарихида алaнидә оруn егиләйдиган новёттики имарәтлөрниң бири – Хан-Шатыр. Униң егизлиги 150 метр болуп,

умумий мәйдани 127 миң квадрат метр. 2010-жили қәд көтөргөн Хан-Шатырда заманивий дукан-бутиклар, кархана, ширкәтләр идарилири, кафе вә ресторандар, оюн мәйданчилери, айләвий истираһәт бағлири, кинотеатрлар һәм аквапарк бар.

Астана шәһиридә 2012-жили ечилған Һәзрәт Султан мәсжити Мәркизий Азиядикى өң жирик мәсҗиттур. Мәсҗитниң умумий мәйдани 11,8 гектар болуп, униңға 10 000 адәм сиғиду. Мәсҗит гүмбизиниң егизлиги 51 метр.

«EXPO–2017» көргөзмиси даирисидә елиниз пайтәхтидә көплигөн гөзәл имарәтләр селинди. Қурулушки 2017-жили аяқлашқан «EXPO – 2017» көргөзмә комплекси тәркивидә 4 000 пәтир, йеци меһманхана, Конгресс-Холл вә башқа беналар қәд көтөрди. Көргөзмә комплексиниң умумий мәйдани – 174 гектар.



1. Вәтинимиз қачан мустәқиллик алды?
2. Кейинки жигирмә бәш жилда елиниздә қандақ имарәтләр селинди? Улар қайси шәһәрләрдә қәд көтөрди?
3. Астана шәһиридә селинған беналарни атаңлар.
4. «EXPO–2017» көргөзмиси даирисидә қандақ имарәтләр селинди?
5. Өзәңлар туруватқан йәрдә селинған беналар һәккىдә сөзләп беринлар.



26

ЯРКӘНТ МӘСЖИДИ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Даңлиқ Өсәк бойида қәд көтирип турған Яркәнт – Йәттису вадисидики өң гөзәл шәһәрләрниң бири. Униң һәрхил вакиәләргә толуп-ташқан тарихий тәрәкқияти кимнила болмисун қизиқтурмай қоймайду. Шу тә-
66

рәққиятниң гүлтаҗиси болуп, шәһәрниң оттурисида, егиз суваданлар арисида, қәд көтирип турған Веливай мәдрисиси (Ярқәнт мәсжиди) аланидә диққәткә сазавәрдур. У XIX əсирдә бәрпа қилинип, атилардин бизгә қалған бебаһа тарихий-мәдений мирастур. Мошу һәшәмәтлик бенаниң қәд көтирип, шәһәргә сөләт берип келиватқиниға бир əсирдин ошуқ вақит болди.

Мәйли, у қандақла аталмисун, бу надир бена Веливай Йолдашевниң хәлқигә қилған бебаһа һиммитидур, бу тәвәдә тәңдиши йоқ қиммәт вә тәвәррүк роний мұлұктур. Мәзкүр бена адәттики мәдрисә әмәс, бәлки надир имарәттур, чүнки у йүз жилдин ошуқ вақит бир миқсиз тик туриду. Гүл кәби чирайлиқ ишләнгән нәччә миңлиған яғач данилири бир-биригә шу қәдәр мәнирлиқ билән чапрас кәлтүрүлгәнки, униң сирини шу заманниң устилири билиду.

Откән əсирниң 50-жиллириниң оттурилирида бу бенада Ярқәнт тарихий-өлкишұнаслиқ мирасгани бәрпа қилинип, экспонатлар билән толуктурулди. У назир Ярқәнткә қәлгән меһманларниң сөйүмлүк зиярәт орниға айланған.

2005-жили Қазақстан Жүмһурийитиниң Президенти Нұрсултан Назарбаев Алмута вилайитигә қилған иш бабидики сәпиридә Ярқәнт шәһиригіму қәдәм тәшрип қилип, хасийәтлик жай – Ярқәнт мәсжидини зиярәт қилди, уни қөздин кәчүрүп, бена дәрвазиси алдida жамаәтчиликкә муражиәт қилип, атилардин қалған бу бебаһа мирасни қәдирләп, көзниц қаричугидәк сақлаш лазимлигини, униң әң қиммәт асар-әтиқиләр дәргани болуп, дәләт һимайисигә елинғанлигини ейтқан еди. Шуиндин кейин бенада муреккәп жөндәш ишлири жүргүзүлди. Атилар мирас қилип қалдурған бу тәвәррүк бена бүгүнки таңдиму чоң-кичикни изгүлүккә дәвәт қилип, өтмүштин савақ берип туриду.



2. Яркәнт мәсҗиди кимниң тәшәббуси билән қәд көтәргән?
3. Мәсҗиддин алайынилиги немидә?
4. Мәсҗидтә немиләр бар?
5. Яркәнт мәсҗидини көргәнләр барму? Пикринклар билән ортақлишицилар.



Ниммәт – ярдәм, гәмхорлук.
Тәвәррүк – улук, һөрмәткә лайиқлар.
Асари-әтиқиләр – қедимий ядикарлик.
Қәд көтәрмәк – қуруулмақ, бена болмақ.
Нәшәмәтлик – чоң, катта, һәйвәтлик.
Сөләт – көркәм, салапәтлик.
Надир – наһайити есил, бебана.



27

ҚУШЛАРНИҢ МАҢАРӘТ ҮГИНИШИ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Өнқаниң уга ясашни билидиганлигини аңлиған бирмунчә қушлар униндин маңарапт үгәнгили берипту. Өнқа:

– Бирәр маңараптни үгиниш үчүн, сөвирчан болуш керәк. Үндақ болмиғанда, нечненини үгәнгили болмайду..., – дәп сөз башлишиға, Тоху ухлап қапту. Ынқаш: «Өнқаниму көрүп қойдум, қуруқ гәпни тола қилидекән», – дәп ойлаптудә, учуп кетипту.

– Яхши уга ясаш үчүн, орунни яхши таллишимиз, йөни чоң дәрәк ачимиғини...

Бу гәпни аңлиған Са: «Іәй, өслидә шунчиликлар иш екөнғу, биливалдим!» – дәптудә, қанатлирини қекип, учуп кетипту.

– Еғизда чишлип кәлгән чогаларни бир-бирләп ти-зип...

Сөз шу йәргө кәлгәндә, Қарға: «Вай-вуй, чогаларни тиэсила болидекәнғу, мәнму үгинивалдим!» – дәптудә, қақылдан учуп кетипту.

– Ясиган угимиз бехөтәр болуши керәк. Хатиржәм турай десәң, угацни өйләрниң пешайванлириға яса, у ҹагда боран-ямғурдинму қорқмайдыған болисән...

Буни аңлиған Қүшқач: «Ойлиғиним билән охшашкән», – дәп учуп кетипту.

Пәкәт кичик Қалиғачла Өнқаниң сөзини әстаидил аңлап олтирипту. Өнқа сөзини давамлаштуруп:

– Андин кейин лай өкелип, лайнин hәрбир қәвитетигө қил вә от-чөпләрни ятқуз, шундила пухта уга ясиган болисән, – дәпту.

Өнқа сөзлөватқанда ухлап қелип, нечнемини аңлимиған Тоху уга ясашни биләлмәпту, шуңа та назиргичә кишиләр ясап бәргән тәйяр угида яшайдекән. Ыуқуш өзини чоң тутуп, уга ясашни үгәнмигәчкә, пәкәт дәрәк шеҳида дүгдийип олтиришила билидекән. Са ачимаң шахни көрсилә, қонувалидекән. Қарға уга ясашни чала үгәнгәчкә, салған угиси боран чиқсила, чугулуп кетидекән. Қүшқач болса пешайван вә қараңғы камарларға уга салидекән. Қалиғач көңүл қоюп үгәнгәчкә, наһайити әпчил вә пухта уга ясайдекән. Шуңа у боран-ямғурлук ҹаглардиму угисида хатиржәм ятиверидекән.



2. Өнқадин маһарәт үгәнгили кәлгән қүшларниң қайсиси уни ахиргичә тиңшапту?
3. Са, Қарға, Қүшқачларниң угилири немишкә пухта әмәс?
4. Тоху, Ыуқушлар қәйәрдә яшайдекән?
5. Қалиғачниң угиси немишкә пухта?
6. Чөчәктин Ыуқушниң, Саниң, Қарғиниң, Қүшқачниң сөзлирини тепип оқуңлар.
7. Қалиғачниң хусусийәтлирини тәрипләп бериңлар.
8. Чөчәктиki өзәңләрға яққан сөз бирикмилирини ядла- велиңлар.



Өнқа – қүш нами.

Сәвиրчан – бәрдашлық, тақәт қилидиған.

Бехәтәр – хәтәрсиз, ховупсиз.
Хатиржәм – ғәм-әндишисиз, көңүллүк, хошалхорам.
Пешайван – һойлиниң үсти йепилған қисми.
Әстайдил – чин дилдин, көңүл қоюп.
Әпчил – әплик, қолайлық.



28

ЧО҆ КРАН ВӘ КИЧИК МАШИНА ТОҒРИЛИҚ ЧӨЧӘК



1. Мәтингни раван оқуңлар.

Чоң Кран ишқа – қуруулушқа кетип баратти. Бир чағда униң чеки йерилип көтти. У немә қилишни билмәй, йолниң оттурисида туруп қалди.

Чоң Кран вақирап, ярдәмгә чақирди. Амма техи бәкму әтигән болғачқа, уни нечким аңлимиди. Шунда у үч чеки билән маңмаңчи болди, бирақ маңалмиди. Кран һерип қалди вә йолдин бирсиниң өтүшини күтүп туруш қарабиға кәлди.

Ү хелә күтти. Бир чағда бир Кичик Машиның келиватқанлигини көрүп қалди. Кран хошаллиғидин вақираветти:

– Һәй, Кичик Машина! Чапсанирақ йенимға кәл!

Машина қорқуп көтти. Шундыму Кранниң йениға келип, пәс авазда сориди:

– Немә болди? Мән саңа немә үчүн керәк болуп қалдим?

– Машина, өтүнимән, маңа ярдәмләш. Қөрүватамсән, мениң чеким йерилип көтти. Маңалмайватимән. Мени болсизә, қуруулушта күтүватиду.

– Мән саңа қандақ ярдәм қилишим мүмкин? Сөн шунчә соң һәм күчлүк, мән болсамзә, кичик бир Машина. Мән сениң чекиңни ясалмаймән, – деди хиҗил болуп Машина.

Чоң Кран Машининиң бу гәплиридин кейин, ғәмгә патти. Азирақ ойлинивалғандын кейин деди:

– Үндақта сөн мениң қурулушумға берип, достлиримни чақирип көл. Улар келип, чекимни ясап бериду.

Кичик Машина бешини чайқап:

– Яқ, болмайду. Алдираймән. Балилар бағчисига сүт апирип беришим керәк. Әгәр мән кечиксөм, балилар ач қалиду, – деди.

Кран техиму мұнға өмди. Бираз ойланғандын кейин:

– Таптим! Сән һазир қурулушқа берип, мениң достлиримни ярдәмгә чақирисөн, андин мән сени балилар бағчисига бир минутта йәткүзүп қойимән. Шунда сән кечикип қалмайсөн, – деди.

– Макул, шундақ қылайли, – деди Машина. Йоған һәм күчлүк болғини билән, шу тапта бечарә наләттә қалған Кранға ичи ағрип көтти Машининиң. Һазир пәкәт Кичик Машинила Кранға ярдәм берәләтти.

Машина қурулушқа наһайити тез берип, Чоң Камаз билән йәнә бир Чоң Кранни башлап көлди. Улар йерилған чақни ясап болғандын кейин, Чоң Кран Кичик Машинини балилар бағчисига йәткүзүп қойди. Балилар ач қалмиди.



2. Чоң Кранға қандақ ярдәм најәт болди?
3. Кичик Машина Чоң Кранға қандақ ярдәм бәрди?
4. Мәтингин мәзмунини сөзләп бериңлар.
5. Өзәңлар қурулуш машинилири тогрилиқ чөчәк ойлап, савакдашлырыңларга сөзләп бериңлар.





Келиңлар, пикерлишәйли.

- а) Машина Кранға ярдәмләшмигән болса немә болатти?
- ә) Машина балилар бағчисига кечиккән болсичу?



29

Фабор, француз һашарәтшунас алими

ҺӘСӘЛ ҺӘРИСИ



- 1. Мәтинни раван оқуңлар.

Аңлишимчә, һәсәл һәрисиниң йөнилишни пәриң қилиш иқтидари бар екән. У қәйәргә учуп бармисун, һаман өз үгисига қайтип келәләйдекән. Мән буни тәжрибә қилип бақмақчи болдум.

Бир күни мән гүллүгимиздиң һәрә сандуғидин бирнәччә һәсәл һәрисини тутуп, қәғәз халтиға салдым. Гүллүгимизгә қайтип көлгән һәсәл һәрилириниң мән қоюп бәргән һәриләр екәнлигини дәлилләш үчүн, уларға ақ рәң билән бәлгү селип қойдум. Андин кейин кичик қызимни һәрә сандуғиниң йенида турушқа буйруп, өзәм бәлгү селип қоюлған 20 тал һәсәл һәрисини елип, икки километрдин артуқ йол меңип, мәһәллә сиртиға чиқтим. Мән қәғәз халтини ечиp, уларни қоювәттим. Солап қоюлғанлиғи хелә узақ болған бу һәриләр өйгә қайтидиган йолини издөватқандәк, тәрәп-тәрәпкә тарилип көтти. Туюқсиз шамал чиқишиңа башлиди, һәриләр шуан йәрбегирлап дегидәк пәс учушқа башлиди. Мундаң қылғанда, еңтимал, қаршилиқ күчини азайтқили болса керәк. Мән: «Улар мунчә пәс учса, жирақтика үгисини қандакму көрәләйду?» дәп ойлидим.

Өйгө қайтип келиватқинимда, һәсәл һәрилири өйни тапалмайдыған болди, дәп пәрәз қилдим. Бирақ мән нойлиға кирмәй турупла, қизим жүгрәп кәлди.

– Дада, икки һәсәл һәриси қайтип кәлди! Улар saat иккидин қириқ минут өткәндә кәлди, үсти-беши гүл чең болуп кетипту, – дәп чаңылдан сөзләп кәтти у.

Мән һәсәл һәрилирини дәл иккидә қоювәткәндим. Мундақ ейтқанда, 40 минутта икки һәсәл һәриси икки километрдин артуқ йол меңипту, бу техи уларниң гүл чең жиққан вақтниму өз ичигө алиду.

Қараңғы чүшәй дәп қалди, биз қалған һәсәл һәрилириниң қайтип кәлгәнлигини көрмидук. Әтиси һәрә сандуғини тәкшүрүп бекип, үстигө ақ бәлгү селинған йәнә 15 һәрини көрдүм. Шундақ қилип, 20 һәсәл һәрисидин 17си нишандин адишип қалмай, угисиға қайтип кәлди. Улар шамалға қарши учқан, натонуш жайлардин өткән болсиму, угисиға йенип кәлгән еди.



2. Һәсәл һәриси қандақ хисләт-иқтидарига егә екән?
3. Алим һәсәл һәрилири билән қандақ тәжрибә өткүзді?
У мәлидин қанчә километр жирақлан барди?
4. Мәтинг мүәллипи өйгө қайтип кәлгәндә, қизи уни қандақ гәпләр билән қарши алди?
5. Дәсләпки икки һәсәл һәриси нәччә минутта өйгө қайтип кәлди?
6. Әтиси нәччә һәрә өз угисиға қайтип кәлди?
7. Һәсәл һәриси тогрилиқ дуниятонуш пәнидин оқуғанлирицларни ядицларға чүширип, мәтинг билән селиштурғулар.
8. Һәсәл һәрисигө хас хисләтләр тогрилиқ сөзләп берицлар.
9. Мәтингә башқа сәрләвхә қоюп көрүңлар.



Иқтидар – қабилийәт.

Пәрәз қилмақ – тәхминлимәк, қияс қилмақ.

Нишан – мәнзил, йөнилиш.

 **30****АСТАНА**

1. Мәтінни раван оқуңлар.

Астана – бизниң елинизниң баш шәһири, Вәтенимизниң пайтәхти. Шәһәр нули селинғандын бері, Ақмола дәп атилатти, кейин Целиноград, 1992-жилдин башлап қайтидин Ақмола дәп аталди. Заманивий қияпәткә вә сәясий әһмийәткә егә болған Қазақстанниң іеци пайтәхти хәлиқниң тиләк-истәклиригө бенаөн 1998-жили 6-майдын тартып Астана дәп намланди.

Астана елинизниң мәркизидә, муһим магистраль йоллириниң қишилишқан йери дә орунлашқан. Жұм-хурийәтниң һәммә йери билән мұнасивет қилиш қолайлық. Пайтәхтниң бу йәргә көчирилишиниң бир сәвәви мешуница.

Бу йәрдә 80дин ошуқ милләт вәкили яшап, әмгәк қилиду. Улар: қазақлар, руслар, украинлар, немислар, уйғурлар, корейлар вә б.

Шәһәрдә көплигөн санаөт карханилири ишләйду. Уларниң ичидә йеза егилиги машинилирини ясаш, қурулуш материаллирини қайта ишләш, жип егириш орунлири алғандә көзгө чүшиду. Шәһәрдә көплигөн умумий вә мәксус билим беридиган оқуш орунлири бар. Алий оқуш орунлири йеза егилиги, педагог, дохтур, инженер, қурулушчи мутәхәссислирини тәйярлайду.



2. Астана қайси дәрияниң бойига орунлашқан? Хәритидин тегиңлар.
3. Йеци пайтәхт төгрилиқ немә билисиләр?
4. Елинизниң пайтәхти қачан көчирилди?



31

АЛМУТА ШӘНИРИ



1. Мәтінни раван оқуңдар.

Алмута шәнири 1854-жили құрулған. У чағда бу шәһер Верный дәп атилатти. Униң өйлири пака, кочи-лири топа, патқақ еди.

1921-жили Верный шәниригө Алмута деген нам берилди. Бу йәрдики бағларда апорт алмиси өсиду. Апорт башқа алмиларға қарығанда йоған. Хәлиқ Алмута шәнирини «Алмилик шәһәр» дәп атайду.

Алмута шәниридики тәбиәт мәнзириси наһайити чирайлиқ. Шәһәр егиз Алитағ бағриға жайлышқан. Алмута шәнириниң оттурисидин Чон Алмута вә Кичик Алмута өстәңлири еқип өтиду.

Бурунқи пака өйләрниң орниға чирайлиқ көп қәвәт-лик өйләр селинди. Көплигән заманивий беналар қәд көтәрди.

Алмута – Қазақстан Жүмһурийитиниң илмий, сәя-сий, егилік вә мәдәний мәркизи.

Кәң мәйданлар билән проспектлар, гүлзарлар билән гүлбағлар – шәһәр көрки.

Шәһәрдә қазақ, рус, немис, корей, уйғур тиллирида гезит вә журналлар нәшир қилиниду.

Алмутида метро бар. У бирнәччә станциядин ибарәт. Уларниң ичи бир-биригө охшымайду.

Шәһәр аналиси билән меһманлар егиз тағдикі «Медев» спорт комплексида түрлүк спорт мусабиқилирини көрүп, дәм алиду.



2. Алмута шәнири қачан құрулған?
3. Алмута деген нам қачан берилди?
4. Немишкә «Алмилик шәһәр» деген намға егә болди?
5. Алмутиниң қандай көркәм жайлерида болдуңлар?
6. Мәтін мәзмунини сөзләп бериндер.



32

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Пайтәхтимиз Астанада қандақ имарәтлөр бар?
2. Алмутида селинған йеци беналарни атаңлар.
3. Бир миңсиз селинған қандақ имарәтни билисилер? У қәйәргө жайлашқан?
4. Елимиз мустәқиллик алғандын кейин, бепаян Вәттенимизниң соң шәһәрлиридә селинған имарәтлөрни атаңлар.
5. Аләмдикі қизиқ имарәтлөрни Интернет төридин төпиндер.

БИЗНИЦ ЛАЙИНӘ

ИМАРӘТЛӨР

«Қизлар» вә «Оғуллар» болуп, икки топқа бөлүнүцлар.

Савақдашлириңдарниң пикирлирини асасқа елип, «Қизлар» топи – қизлар үчүн бөлмө, «Оғуллар» топи оғуллар үчүн бөлмө макетини түзүңлар.

Ой ташлаш: а)

- ❖ Қолайлық.
- ❖ Йоруқ.
- ❖ Йоған каривәт;
- ❖ Дәм елиш орни;
- ❖ Дәрис тәйярлаш орни.

ә) Һазирқи заман бөлмилири. Қандақ ойлайсилер, келәчәкниң бөлмилири қандақ болиду?





hYHӨР (СӨНТЬӨТ)





33

ҺҮНӘР ҚИЛСАҢ – ҮНӘР

«Әй, оғул, билгінки, һұнәр үгинишкө тиришқин. Һұнири йоқ кишиниң һеч адемгө пайдиси йоқ. Өзигиму пайдиси йоқ. Һұнири йоқ адем һайван дәрижисигө чүшүп қалиду. Бәлки һайван һұнәрсиз адемдин яхширақ. Чүнки һайван адемләргө пайда көлтүриду.

Шан-шәрәп, әқил вә билим өхлақ билән келиду. Сән тиришип оқуп, дохтур, муәллим, һұнәрвән дегендә шәрәплик намға егө болғин. Яман исим билән атилиштін сақланғин. Әгәрдә илим-билим, һұнәр үгәнмисәң, ақызылық, бечарилуккә рази болуп қалисәң. Фәйрәтсиз, һиммәтсиз киши мәхситигө йетәлмәйду. Әй, оғул, тиришқин, һорунлук құлма. Бәдәнни өмгек, һәрхил мәшғұлатлар билән чиниктурғин. Бәдиниңни өз налиға қоюп бәрсәң, суслуқ, бошаңлық пәйда болиду. Бара-бара бәдиниң саңа бой сунмайду, сән униңға бой сунисәң.

Әгәр сәһбәт қылғуң кәлсө, билимлик, яхши кишиләр билән сәһбәтләш. Һәр жәһәттә саңа пайдиси бар».

(«Қабуснамә» китавидин.)



1. Адемгә немә үчүн һұнәр керәк? Һұнәрлик кишиниң наяты қандақ өтиду?
2. Һұнири йоқ кишиниң немишкө пайдиси йоқ?
3. Һұнәр елиш үчүн, немә қилиш керәк?
4. «Һайван һұнәрсиз адемдин яхширақ» дегендің қандақ чүшинисиләр?
5. Мәхсөткә йетиш үчүн немә қилиш керәк екөн?
6. Мәтингни чүшинип оқуңдар.
7. «*Хүнәрлик*» дегендә сөзгө қарши мәналиқ сөз ойлап тепиңдер.



Һұнәр – кәсип, маһарәт.

Шәрәплик – абройлук, һөрмәтлик.

Бечарилук – чарисизлик.

Бошаңлық – ләйгөзәллик, ирадисизлик.



34

ӘНДИ ИШӘНДИМ, ОҒЛУМ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бир кишиниң ялғуз оғли болған екөн. Ү интайин һорун екөн. Дадиси күч-құвитиниң барыда оғлини убдан бекіпту. Бирақ оғли қолидин иш көлмәйдіған бала болуп өтпелде. Бир күни дадиси аялини чақирип:

– Бар мал-мұлкүмниң һәммисини бир бетонуш адәмгә беримен. Оғлумға нечнәрсә қалдурмаймән. Ү бәк һорун, иш хуш яқмас, – дәпту.

Аниниң дили ағрип, оғлини аяп, шундақ дәпту:

– Қолидин иш келиду, дадиси.

– Өгөр қолидин иш кәлсө, әң болміғанда бир тилла тепип көлсун. Шу чағда мал-мұлкүмниң һәммисини оғлумға қалдуримән.

– Макул, дадиси, – дәпту аяли.

Ана оғлиниң қолига бир тилла тутқузуп, шундақ дәпту:

– Оғлум, тағ-ташларни айлинип көлгин. Кәчкө йеқин икки чақиримчә жүгәргин. Тәриң бесилмай туруп, дадаңниң алдига киргиндә: «Бу тиллани тапқычә, раса қийналдим», – дәп ейтқин.

Оғли шундақ қилипту. Кәчқурун тәрләп-пишип, дадисиниң алдига кирипту:

– Дада, қараңа, тәрләп, неч налим қалмиди. Бу тиллани бәк қийинчилик, билән таптим, – дәпту. Дадиси тиллани елип, очаққа ташлапту.

– Оғлум, мени алдалмайсән. Бу пулни сән ишләп тапмидиң.

Оғли күлгөн петичә чиқип кетипту. Ана бу ишниң ақиветиниң яман болушини билиптудә:

– Балам, әнди өзәң ишләп, пул тапмисаң болмайду. Ишләп, бир күндә бир тилла болсому тепип кәл. Шу чағда дадаң ишиниду, – дәпту.

Оғли анисиниң гепигә қулақ сапту. У бир hәптә ишләпту. Ахири дадисиға бир тилла берипту. Дадиси бу пулниму очаққа ташлапту.

– Яқ, балам, бу пулниму өзәң ишләп тапмидин.

Бу қетим оғли өзини тутуп туралмапту. От көйүватқан очаққа қолини тиқип, пулни апту вә:

– Мошу пул үчүн бир hәптә белимни пүкүп, әмгәк қилдим. Сиз болсиңиз уни отқа ташлидиңиз! – дәп вақырап кетипту.

Шу чағда дадиси:

– Мана әнди пулни әмгәк қилип тапқиниңға ишәндим, оғлум, – дәпту.



2. Атиниң оғли қандақ еди?
3. Ата аялиға немә деди? Униндики мәхсәт немидә?
4. Ата мәхситигә йәттиму?
5. Чөчәкни давамлаштуруп көрүңлар.



«БИЛИМСИЗГӘ ИШ ЙОҚ, ИШСИЗФА – АШ»

(Чөчәк)



1. Мәтингни раван оқуңлар.

Бурунқи заманда бир бай өткөн екән. Униң несапсиз мал-дунияси, hәшәмәтлик нойла-арами, топ-топ малварини бар екән. Малай-чакарлири хизмәткә тәйяр екән. Байниң арзулук, әркә-найнақ бир оғли болуп, «ахмақниң дости тола, пиязниң – пости» – дегендәк, униң қириқ ағиниси бар екән. Әтидин кәчкичә жаһандин

бегем, тәйярга һәйяр болуп, ағинилири билән беши қайған, пути тайған тәрәпләрдә ойнап, күнини бекар өткүзидекән.

Күнләрниң биридә бай оғлини чақирип: «Оғлум, һүнәр үгән, билим тоқуғин, һүнәрлик әр хар болмас, күнүңни бекар өткүзмә», – дәп нәсиҳәт қипту. Бу сөзләр оғлинин ү қулиғидин кирип, бу қулиғидин чиқип кетипту. У йәнә ойнап-күлүп жүриверипту.

Күнләр өтүпту, айлар өтүпту. Бир күни бай тосаттин вапат бопту. Байниң оғли авалқидәкла атиси тапқан мал-дунияни йәп, бегем оюн-тамашә қилип жүрүпту. «Йетип йесәң, тағму тошумайды» – дегәндәк, атисиниң мал-дуниясиму түгәп, көмәч нанға зар болупту, жиглап-қахшап, ғәмгә петипту.

Бир күни ағинилири есигө келип, улардин пана тиләш үчүн рәстигө чиқипту. «Пул бар чағда миң дост, пул йоқ чағда қени дост?» дегәндәк, уни көргөн ағинилири һәр тәрәпкә қечипту. У чоңкур уһ тартип: «Әйни чағда атам һүнәр үгән, билим ал», – дәп нәсиҳәт қилса, қулақ салмаптимән. «Билимсизгә иш йоқ, ишсизға – аш» дегән сөз һәқиқәт екән, – дәпту пушайман қилип.



2. Бу икки чөчәк немишкә қатар бериливатиду? Қандақ ойлайсиләр?
3. Немишкә ата балисиниң биринчи қетим ейтқан сөзигө ишәнмәй, иккинчи қетим ейтқинига ишәнди?
4. Иккинчи чөчәктө байниң арзулук оғли қандақ өсүпту? Униң бешига егир күн чүшкәндә, ағинилири немишкә ярдәмгә кәлмиди?
5. Балиниң мүшкүл әһвалда қелишига ким әйиплик?
6. Ата балиға қандақ нәсиҳәт қилди? Бала уни орунлидиму?
7. Қандақ ойлайсиләр, чөчәк қәһримани – бала әнди һүнәр үгинип, билим елишқа тиришамду?
8. *Тәйярга – һәйяр* дегән маңални қандақ чүшинисиләр?

9. Иккинчи чөчәкниң хуласә пикри баянланған жүмлини төпип оқуңдар.
10. Иккинчи чөчәктиki мақалларни төпип, дәптириңларға көчирип йезиңлар.
11. Чөчәкләргө башқа сәрлөвһә қоюп көрүңлар.
12. Чөчәкләрниң пәрқи билән охшаш тәрәплирини сөзләп бериңлар.



Бегәм – ғәмсиз.

Тосаттин – туюқсиз.

Рәстә – кичик базар.

Пушайман қилиш – өкүнүш, ечиниш.

Әйни ҹагда – өз вақтида.



36

Небибулла Юнусов

ДУТАР ТОҒРИЛИҚ РИВАЙЭТ

Радиодин бериливатқан нахшиларни тиңшап олтираттуқ. Кимду бири ялғуз дутар билән қайси бир муқамни ижра қилип қалди. Буни зоқ билән аңлиған апам саз тохтиғандын кейин:

– Лоқман Һаким буниц қосигини бошлишиңқа мәслиһәт бәрмигән болса, бунчилік пәйзи алмасти киши, – дәп қалди.

– Бу немә дегининц, апа? – соридим.

– Бурун заманда бир адәм дутар ясапту. Униңға қулақ бәқитипту, пәдилирини орнитипту. Қанчә урунсиму, униң авазини чиқиралмапту. Ясиған дутар қонғуздәк ғунулданапла турғидәк.

Құнләрниң биридә ахшими шу адәм Лоқман Һакимниң һозурида болуп қапту. Улар гәплишип олтарса, мәлиниң бир топ яшлири чаң кәлтүрүп нахша ейтеп, пәнжирә түвидин өтүп кетипту. Аридин бирнәччә saat өтүп, һелиқи яшлар мәшрәптин қайтиптудә, йәнә нахша ейтеп, пәнжирә түвидин өтүпту. Амма бу новәт уларниң авазлири хирилданап қапту. «Нахшини бая

раса қиямиға көлтүрүп ейтқан еди. Өнді болса немә үчүн ейтальмайватиду?» – дәп сорапту хелиқи адем.

– Шуниңғиму һәйран боламсиз, – дәпту Лоқман Һаким. – Бая буларниң қосиги ач еди. Қосақ ач вактида, аваз жараңлық болиду. Өнді болса уларниң қосиги тоқ. Шуңлашқа уларниң авазлири боғулуп қалған.

Бу некмәтни аңлиған уста шу заман өйигө келип, дутарниң ичини оюп челип көрүптекөн, дутарниң авази зил вә жараңлық чиқипту.

Шуниндін бери дутарниң бешини йоган қилип, униң ичини бош қилиш адәткә айлинип қапту.

Дутарниң авазини аңла, әй, жаһан,
Униңға меһрини төккөндүр инсан!..



1. Дәслөп немә үчүн дутарниң үни чиқмай қалди?
2. Кейин дутарниң авази немишкә жараңлық чиқти?
3. Лоқман Һакимниң қайси сөзлиридин кейин, уста дутарниң ичини оюпту?
4. Мәтингни раван оқуңдар.
5. Миллий чалғу саз өсваплиrimiz тогрилиқ сөзлөп беріндар.



Ижра қилиш – орунлаш.

Пәйзи – гәзәл, һөзүр беғишлиайдыған.

Пәнжирө – деризә.

Һозур – қешида, йенида болмақ.

Қиямиға – бабига көлтүрүп.

Зилва – назук, инчикө, әвришим.



37

ҚОЛ ҚАЙРИШИШ

(*Хекайә*)



1. Мәтингни раван оқуңдар.

Турсун билән қол қайришишта Өли синипдашлири ниң алдида бәк хиҗил болуп көтти. Йәнә келип Тур-

сунниң көрөңлик билән: «Әли, ақаң-жұакаң билән қол қайришишиңға техі хелә вақит бар, авал үч яшлик укаң билән қол қайришип көл», – дегән гепи униңға техиму һар кәлди.

– Сән тола көрәңләп кәтмә! Қарап тур, бир күни сени йеңивалмисам, «Әли» дегән исмимни йөткөветимән!

Әли шундақ дегиничә, кәйнигө бурулуп кетип қалди. Шуниңдин тартип у һәр күни сәхәр туруп чиниқишиңқа башлиди. Татлиқ уйқудин кечиш тәс, чиниқишиң адәмни һарғузуветидиган болсиму, у чишини чишлип, мәшиқ қиливәрди. Шу териқидә бир ай өтти. Әнди униң биләклиригө хелә күч кирип қалғандәк қилатти.

Бир күни Әли синипта дәрис тәқрарлап олтарған Турсунниң алдига кәлдидә:

– Ағинә, бир айниң алдидә саңа дегән һелиқи гепим есиндә барду, қени, бир қол қайришип бақмаймизму? – деди.

Турсун туюқсиз ейтилған бу гәптин сәл мәңдәп қалди. Амма өзини тезла оңшавелип, орнидин ликкидә турди вә синипдашлирига:

– Мону адаш йеңилгинигә тән бәрмәй, мениңдин йәнә әдивини йегили қәпту. Өзәмни йәнә бир көрситип қояй, қени, келип көрүңлар! – дәп вақириди.

Әли бу гәпләргә писәң қилмиди. Униң көңлидә пәкәт йеңиш ишәнчиси лавулдан янатти.

Балилар иккисини оравелишти. Әли Турсунниң қолини чиң тутуп, көзиниң қүйругида униңға бир қаридидә, анчә күчимәйла униң қолини қайривәтти. Синипта чавак челинди. Лекин Турсун йеңилгәнлигигә тән бәрмәй, бирқанчә қетим тутушти, амма йәнила йеңилип қалди. У оңайсизланған налда бирдәм жимжит олтарди, кейин Әлиниң мұрисини уруп қоюп:

– Ярайсән, Әли, дегиниңни қилдин, – деди.



2. Әли немишкә хижил болди? Турсунниң қайси сөзи Әлигө һар кәлди?

3. Өли Турсунга немә деди? Өли Турсунга бәргән вәдисини орунлаш үчүн немә қилди?
4. Өли Турсунниң Мону адаш йеңилгинигә тән бәрмәй, мениңдин йәнә әдивини йегили кәпту. Өзәмни йәнә бир көрситип қояй, қени, келеп көрүллар! – дегән сөзлиригө немишкә писөң қилмиди?
5. Өли немә сөвәптин Турсунниң қолини күчимәйла қайривәтти?
6. Мәтингө ижадийәтниң қайси туригө ятиду? Мәтингө аласалинип жавап бериндер.

Балилар исми	Уларға хас хисләтләр	Силәрниң пикриңлар
Өли		
Турсун		

6. *Тиришқан озар, тиришмиган тозар* дегән мақалниң мошу некайигә қандак мұнасивити бар екәнлигини чүшәндүрүңдар.



Нар – номус, хижил болуш, уйилиш түйгүси.
Чишини чишлимәк – өзини басмақ, сөвир қилмақ.
Мәндәп қалмақ – немә қилишини билмәй туруп қалмақ.
Тән бәрмәк – икрап болмақ, бойнига алмақ.
Әдивини йемәк – зәрбә, дәккә йемәк.



38

ДАРВАЗЛИҚ ҢӘҚҚИДӘ РИВАЙӘТ



1. Мәтингө раван оқуңдар.

Буниңдин наһайити узақ заманлар илгири ғәмсиз, хатиржәм, баяшат яшап келиватқан ата-бовилиримиз күнләрниң биридә туюқсиз явниң күчлүк һүжүумиға учрапту. Фәзәпләнгән хәлиқ зич уюшуп, яв билән җан

тикип елишипту. Уруш интайин дәһшәтлик бопту, hәр икки тәрәптин наһайити көп адәм өлүпту. Хәлиқниң мүрини мүригә тирәп қанлиқ жәң қилиши нәтижисидә, ахир дүшмәнләр бәрдашлиқ берәлмәй чекинипту. Батурлар уларни қоғлап, зәrbә берипту. Яв қошуни шу қачқанчә бир қорғанға кирип, дәrvазини мәһкәм тақавапту. Қорған сепили егиз hәм пухта болуп, əтрапиға коланған чоңқур хәндәккә су тошқузулғанкән. Сепилға шота билән чиқиш өсла мүмкін өмәс, дүшмәнни бой сундурмиғанда, уларниң йәнә һүжүм қилиши турған гәп. Өмсә қандак қилиш керәк?

Нәммәйләнниң беши қетип турғанда, 17–18 яшлардикىи бир қавул жигит сәркәрдигө:

- Маңа бираз вақит бәрсициз, сепилниң ичиғә киришниң амалини қилалаймән, – дәпту.
 - Қандак амалиң бар?
 - Сепилниң ичидики бир қарияғачниң шехи сепил сиртиға чиқип туридекән. Әгәр узун ағамчиниң бир учини салмичилап етип, өшу қарияғачқа бағлап, йәнә бир учини бу йәрдики бир дәрәккә мәһкәм тартип бағлисақ, бир «ағамча көрүк» пәйда болиду, – дәп чүшәндүрүпту жигит. Сәркәрдә:
 - Көрүк?! Ағамчиниң үстидин қандак мәңип өткили болиду? – дәпту hәйран болуп.
 - Жұапаға чидап, мәшиқ қилидиғанла болсақ, униң үстидинму bemalal маңғили болиду, – дәпту жигит ишәнч билән. Сәркәрдә:
 - Үндақта ағамчидин ким мәңип өтиду? – дәпту.
 - Мана мән өтимән! – дәпту жигит.
- Сәркәрдә униң дегинигә қошуулупту. Шуниң билән, жигит өзигә охшаш қорқмас, чәбдәс жигиттин йәттә-сәккизини таллавапту. Түн ниспидин ешип, пүтүн аләм қаттиқ уйқуға ғәриқ болғанда, улар хәндәккә йеқинлишипту. Салма қилип, қайта-қайта етиш нәтижисидә, ағамча ахир шахқа илинипту...

Дүшмәнниң сезип қелишидин өнсирөп, жигитләр әтисидин башлап өл ятқудин таң сүзүлгичә ағамча үстидә меңишни мәшиқ қипту. Мәшиқ жәриянида икки-үч жигит ағамчидин жиқилип чүшүп, ярилиниptу. Амма қалған жигитләр бошашмай, мәшиқни давамлаштурупту.

Топ-тоғра 41 күн болғанда, жигитләр қоллириға узун калтәкләрни тутуп, ағамча үстидә бемалал маңалайдыған бопту. Шуниңдин кейин сәркәрдиләр уруш планини түзүп, иш башлапту: йерим кечидә нәлиқи жигит сәпдашлирини башлап, ағамча үстидә шәпә чиқармай меңип, сепил үстигө чиқипту. Улар үгдәп олтарған жесөкчиләрни ужүқтуруп, дәрвазини ечиштепту. Сиртта қилич вә айпалтилирини тутуп, тәқ болуп турған өз қошун қорғанға сәлдәк йопурулуп кирипту, уйқуға кәткән яв өскөрлирини басқун қипту. Елишиш таң атқичә давамлишиptу. Яв қошуни ахир йәр билән йәксән бопту. Нәлиқи жасур жигит дүшмәнниң оқя оқида қурбан бопту.

Кейинки күнләрдә хәлиқ hәр жили hейт мәйrimi вә катта хошаллик күнләрдә жигитләрни ағамча үстидә маһарәт көрсөткүздиган, шу арқилик өз хәлқи, өз ели үчүн қиммәтлик наягини тәғдим қилған өшу батур жигитни яд етидиган бопту.



2. Мәтин немишкә ривайёткә ятиду?
3. Яв нүжүмиға учриган ата-бовилиримиз дүшмәнгә қандақ зәrbө берипту? Дүшмән қошуни қәйәргө берип йошурунупту? Яв йошурунған қорған сепили қандақ екен?
4. Дүшмәнни йециш үчүн, қандақ амал тепилипту? Бу амални ким тепипту?
5. Өл ятқудин таң сүзүлгичә, йәр билән йәксән бопту сөз бирикмилирини қандақ чүшинисиләр? Бу сөз бирикмилирини башқичә қандақ ейтишиқа болиду?
6. «Ағамча көрүкни» ойлап тапқан яш жигитниң тәғдири қандақ болди? У немә үчүн женини қурбан қилди?

7. Заманивий дарвазлардин кимлөрни билисилөр? Уларниң исимлирини ейтип бериңлар. Адил Йошур дегөн ким?
8. Ривайәткә аласынинп, «агамча көрүк» амалини ойлап тапқан жигиткә хас хисләтлөрни ейтип бериңлар.
9. Яв әскәрлирини басқун қипту дегөн жұмылинин чүшәндүрүңлар.
10. Ривайәтниң ахирки жұмылсина тәкрап оқуңлар.
11. Мәтингни икки қисимға бөлүп, һәр қисмиға сәрлөвіне қояңлар вә һәр қисимдикі асасий пикерни тепиңлар.
12. Мәтинге мұнасиветлик мақал-тәмсиллөрни жиғиңлар вә дәптириңларға йезиңлар.



Хәндәк – дүшмәнниң өтәлмәслиги үчүн қезилған соң вә узун ზоңқурлуқ.

Яв – дүшмән.

Жесәкчи – қаравуллукта туридиган адәм.

Сәркәрдә – ләшкәр беші, командан.

Тұн ниспи – тұн йерими.



39

Фархад Мусажанов

СЕХИ БАҒВӨН

(*Іекайә*)



1. Иекайнини раван оқуңлар.

Ақылжанниң дадиси күздө һойлиға бирнәччә түп әтиргүл көчитини тиккөн еди.

Йекинда Ақылжан һойлида ойнап жүрүп, гүл көчәтлири порәк ачқинини, бири кичик ғунчә чиқарғинини көрүп қалди. Хошал болуп көтти. Шуниңдин кейин һәр күни әтигөн туруп, жұгригиничө гүлниң алдыға баридиган, ғунчә йоғириватамдекин, дәп қарайдиган болди. Лекин ғунчә қандак болса, өзгәрмәй шундақ туратти. Ақылжан дадисидин сориди:

– Дада, ғунчә немишкә йоғармайватиду, қачан гүл есиду?

– Пәрвиш қилишқа бағлиқ, оғлум, – деди Ақилжанниң дадиси. – Түвини пат-пат юмшитип, су қуюп турсаң, чапсан өсиду.

– Бопту, пәрвиш қилимән, – деди Ақилжан.

Ақилжан сөзидә турди, күн арилап, тесә билән гүл көчитиниң түвини юмшитип, су қуюп турди. Қөчәт өсүшкә башлиди. Қөп өтмәй, ғунчиниң учи йерилип, қип-қизил гүл көрүнди. Авал у кичик еди, үч күндин кейин, пиялидәк келидиган қип-қизил өтиргүлгө айланди. Өтиргүл шундақ чирайлик едики, Ақилжан униңға қарап тойматти.

Йәкшәнбә күни хошниси Шанистәниң туғулған күни еди, Ақилжанни меһманға тәклип қилди.

Аилә өзалири олтирип, Ақилжанниң Шанистәгә қандақ соға елип чиқидиганлигини мәслинәтләшти. Момиси, аписи, соң акиси һәрхил нәрсиләрни ейтишти, лекин бир қарапға келәлмиди, шунда дадиси:

– Өтиргүлүңни соға қил, – деди.

– Немә?! – деди Ақилжан. – Техи мән Шанистә үчүн шунчә аварә болуп, гүл өстүргөн екәнмәндә. Керәк әмәс!

– Мән ялғуз өзөң үчүн гүл өстүргинини билмәпти-мән, – деди бесиқ авазда дадиси.

– Гүл соға қил, Ақилжан, – гәпкә арилашти момиси.

– Билисөнғу, Шанистә гүлни наһайити яхши көриду. Үзмисәң, бәри бир үч-төрт күндин кейин солуп, бәрги төкүлүп кетиду.

Ақилжан аран-аран рази болди. Гүлни қайча билән кесип, Шанистәгә апарди. Шанистә интайин хошал болуп көтти. Гүлданға су толтуруп, өтиргүлни салди, кейин үстәлниң оттурисига қойди. Бир өй меһман балиларға лиқ толған екән, гүл һәммисигө яқти. Надира билән Нигара «чирайлик гүл екән», – дәп раса һәвәсләнди. Шу пәйт өйгө Шанистәниң бовиси кирип көлди. Чөчәккә уста болғини үчүн, мәлидикі балилар уни «чөчәкчи бовай» дейишәтти. Шанистә гүлни бовисига көрсөтти.



Надира билән Нигара: «Қараңа, бова, қандақ чирайлиқ», – дәп гүлни махташти.

– Гүлни соға қилған Ақилжанға рәхмәт, – деди чөчәкчи бовай, кейин көзлирини қисип қошуп қойди, – лекин, ботилақлирим, көңлүңларни шунчиллик хуш қилған бу гүлләрни кимду-бири тәр төкүп, пәрвиш қилип өстүргән. Шуниң үчүн, гүлни өстүргән бағвәнни өсләп, униңға рәхмәт дәп қоюш керәк.

Балилар чуқиришип, бовайниц гепигө қошулди. Шунда Ақилжан махтанмаймән дәп қанчә тиришсиму, болмиди. Ағзи өзидин-өзи ечилип кәтти:

– Гүлни өзәм өстүргәнмән, – дәвәтти.

Балилар ялт қилип, униңға қариidi. Ақилжан достлиrim ишәнмәйватиду дәп ойлап, қәсәм ичти:

– Раst, техи ғұнчиси көп, мана көрисиләр, ечилиганды, Надирағиму, Нигарағиму беримән.

Чөчәкчи бовай Ақилжанниц мұрисигө қақтидә:

– Барикалла, ботилигим, сән һәқиқий бағвән екәнсән. Яхши бағвән саңа охшаш сехи болиду, – деди.

М. Мәһәмдинов тәржимиси.



2. Ақилжанға дадиси немә дәп мәслинәт бәрди?
3. Ақилжан дадисиниң мәслинитини орунлидиму?
4. Ақилжанниц қайси пәзилити силәргө яқти? Немишкә?
5. Һәқиқий бағвән қандақ болуши керәк екән?
6. Һекайигө йәнә қандақ мавзу қоюшқа болиду?
7. Ақилжанниц қилған ишлири һәкқидә сөзләп бериңлар.
8. «Сехи» сөзиниң мәнасини чүшәндүрүңлар.



Нәвәс – иштияқ, қизиқиши.
Сехи – мәрт.



40

МАЙМУННИЦ ДӘРӘҚ ТИКИШИ (Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Маймун бир түп нәшпүт көчитини тикипту вә hәр күни су қуюп, оғутлап, чapsанирақ нәшпүт йейишни күтүпту.

Нәшпүт көчити әнди көкириватқанда, қарияғачқа қонувалған бир Қарға:

– Қақ-қақ! Маймун ака, Маймун ака, нәшпүт көчити тиккиниң немиси? «Нәшпүт бәш жилда, өрүк төрт жилда мевә бериду» дегөнни аңлимифанмедиң? Сән шу чаққичә чидаламсән? – дәпту. Маймун бирдәм ойлап бекип:

– Шундақму? Իәй, бәш жил бәк узақ екән, мән күтүп туралмаймән, – дәптудә, нәшпүт көчитини жулуветип, өрүк көчитини тикипту. Көчәт убдан бой тартиватқанда, бир Қаккук учуп келип:

– Как-кук – как-кук! Маймун ака, Маймун ака, әнди өрүк көчити тикивасәнғу. «Өрүк төрт жилда, шаптул үч жилда мевигө кириду» дегөн гәп бар. Сән шу чаққичә тақәт қилип тураламсән? – дәпту. Маймун бирдәм ойлинип беқип:

– Шундақму? Իәй, төрт жил бәк узақ екән, чидалмаймән, – дәптудә, өрүк көчитини жулуветип, шаптул көчитини тикипту.

Шаптул көчити таза айниватқанда, бир Իәпүп учуп келип:

– Իәп-пүп – hәп-пүп! Маймун ака, Маймун ака, таза қизиқ иш қипсәнғу! «Шаптул үч жилда, гилас икки

жилда мевә бериду» дегөн гәп бар. Сән шу чаққичә чи-
дап тураламсән? – дәпту. Маймун бу гәпни аңлапла:

– Вай-вуй, үч жил дегөн бәк узақ екөн! Мән һәргиз
чидалмаймән! – дәптудә, шаптул көчитини жулуветип,
гилас көчитини тикипту.

Маймун уни жулуп, буни тикип, буни тикип, уни
жулуп, жилларни өткүзүпту, амма бир түп көчитиниму
әй қиласалмапту.



2. Маймун дәсләп қандақ көчәт тикти?
3. Қарға, Каккук, Йөпүпләрниң гепидин кейин, Маймун
қандақ көчәтләрни тикти?
4. Бу көчәтләр немишкә мевә бәрмиди?
5. Чечәктин қандақ хуласә чиқиришқа болиду?
6. Муәллимниң ярдимидә чидам, тақәт сөзлиригә йәнә
бир мәнадаш сөз төпип көрүңлар.
7. Чечәкни рольларға бөлүп оқуңлар.
8. Әмгәк, тақәт, чидамға бағлық мақалларни ейтеп бериң-
лар.



Тақәт – чидам.

Айниватқанда – тутуватқанда, авуватқанда.

Әй қиласалмапту – көклитәлмәпту.



41

МАҢИР РӘССАМ – ДЕСЛО



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Италиядә Десло исимлиқ бир бала бар еди. Алтә йеши-
да дадиси, йәттә йешида аниси өлүп кетип, у баш-панасиз
житим болуп қалди. Кейин әхләттин керәклик буюмлар-
ни жиғип, жан бақидиган бир бовай уни беқивалди.

Бовай билән Десло күндүзи әхләт арисидин тапқан
нәрселирини сетип жан бақса, кечиси картон қәғәздин
ясавалған кәписидә ятатти. Улар, худди ата-балидәк,
бир-бирини бәк яхши көрәтти. Бовай немишәм: «Ба-

лам, мундақ тирикчилик қилиш мән биләнла кәтсүн, аз-тола ешинсамла, сени мәктәпкә беримән. Сән оқушуң керәк», – дәтти.

Лекин бирнәччә айдин кейин, бовай туюқсиз ағрип, орун тутуп йетип қалдидә, бирнәччә күн өтмәйла, өлүп кәтти. Десло йәнә ялғуз қалди. Жан бекиш қийинлашти. Бирақ у бовайниң: «Оқи, яхши адәм бол», – дегән сөзлирини есидин чиқармиди. У әхләт сандуқлиридин чирайлиқ нәқиши, хәтләр бесилған халта вә қәләй қутиларни учратса, нәқиши вә хәтләрни соювелип, әхләт арисидин тепивалған дәптиригә чаплавалидиган болди. У: «Мошуларни дорап сизивәрсәм, рәсим сизиши, хәт йезишни үгинивалимән», – дегәнләрни ойлиди. Шуниң билән, у миң тәсликтә ешинған азғинә пулиға икки қериндаш, қәләм, бир сизғуч, қәғәз вә бираз бояқ сетивалди. Шуниңдин башлап, у hәр ахшими коча чириғиниң йоруғида дәптиригә чаплавалған нәқиши, хәтләрни көчирип йезишни зерикмәй мәшиқ қилидиган болди. Шундақ қилип, у бир жилдила нәқиши, хәт, рәсимләрни дәптәрдики нусхилардәкla сизалайдиган вә язалайдиган болуп қалди.

Бир күни бир дуканниң ишигиниң бешиға есилған сүрәткә Деслониң көзи чүшти. Бу мевә-чевә дукини болуп, сүрәттики мевиләр задила мевигә охшиматти, хәтләрму қиңғир-сиңғир йезилғанди.

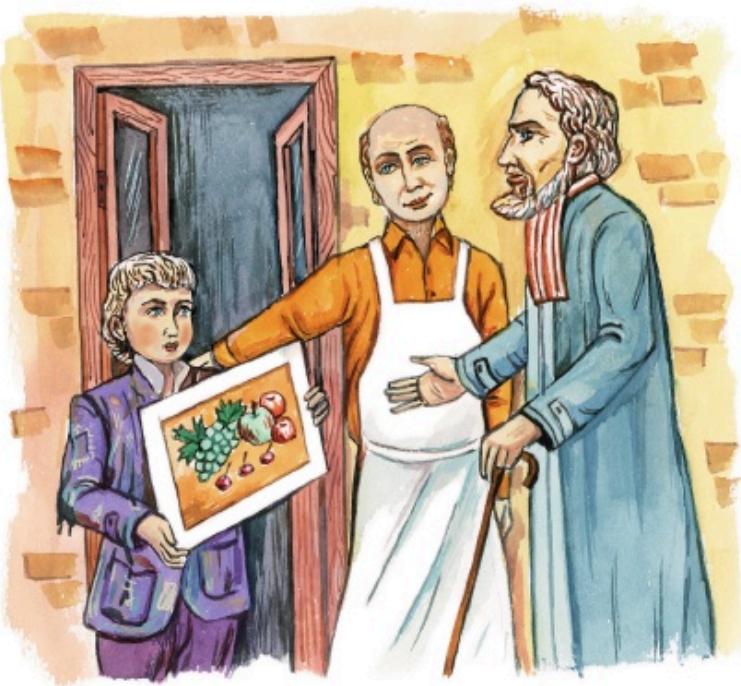
– Ишик бешиға есип қойған сүрәтни қайта сизип берәйму? – деди у дukan ғожайиниға. Ғожайнин уни камситқандәк күлүп қоюп:

– Йәй, бала, сән рәсим сизалисан, әски-түски жигип жүрәттиңму? – деди.

– Мән растла сизалаймән. Бу ишни маңа берин, әтә әкелип беримән, сизгинимға hәк алмаймән.

Униңға бирдинла амрақлиги көлгән ғожайнин:

– Болиду, апирип сизип баққин, қамлаштуралмисан, әдивиңни беримән, жұму, – деди.



Өтиси әтигендә Десло кечичө ишләп пүтәргөн рәсимни көтирип, дуканға барди. Бу чағда дуканниң ғожайини салапәтлик бир бовай билән параплишип туратты. Ғожайин рәсимни көрүп, һәйранлигидин туруп-ла қалди вә ағзи-ағзига тәгмәй маҳтап кәтти.

— Немә деген чирайлиқ! Бу мевә-чевиләр гоя назирла үзүлгөндәк көрүнидекән!

— Бу рәсимни мошу бала сизғанла болса, һәқиқәтән чечән, әқиллиқ бала екән, — деди һелиқи бовайму, андин Деслога қарап, — сән биз билән ишләшни халамсән? Мән саңа иш һәққи беримән, сени оқушқому өвәтимән, сән маңа елан рәсимлирини сизип берисән.

Десло мақул болди. Бу киши бир озуқ-түлүк заводиниң марка лайиһилигүчиси еди. Кейин у Деслони өз тәрбийисигә елип, башланғуч вә оттура мәктәпләрдә оқутти, рәссамчилиқ мәктивигө оқушқа бәрди.

Десло тиришип оқуп, ахири даңлиқ рәссам болди.



2. Іекайидики вақиә қайси мәмликәттө йүз бәрген?
3. Бовай билән Десло қандақ яшатти? Қандақ жан бақатти?
4. Десло бовайниң қайси вәсийитини есидин чиқармиди?
5. У ешинған пулиға немиләрни сетивалди?
6. Бала йезишни мәшиқ қилишни қәйәрдә үгәнді?
7. Қандақ ойлайсиләр, у немишкә бир жилдила чирайлиқ рәсим сизалайдиган вә язалайдиган болди?
8. Десло сизған сұрәткә дукан ғожайини немишкә һәйран қалди?
9. Деслониң наятида қандақ кәскин өзгириш йүз бәрди?
10. Мәтин әсәрниң қайси түригә ятиду?
11. Деслова охшаш тиришchan балилар тогрилиқ оқуған һакайә, чөчәкләрни ядиңларға чүшириңлар.
12. Өзәңлар халиған бир абзацни көчирип йезивелиңлар.



Ешинсам – ашқан, ешип қалған.

Нусха – нәмунә.



ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Адәмгә немә үчүн һүнәр керәк? Қандақ ойлайсиләр, һүнәрлик кишиниң наяты қандақ өтиду?
2. Биз немишкә һүнәр билән билимни құдрәтлик дәймиз? Жававиңларни испатлаңлар.
3. «Һүнәрсиз адәмдин найван яхширақ» дегәнни қандақ чүшинисиләр?
4. Адәм өз наятида мәкситигө йетиш үчүн, немә қилиши керәк?
5. «Сөз көп йәрдә –иш аз», «Бәл егилмәй, көтәк йе-рилмас» мақаллириниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
6. Һүнәр тогрилиқ өзәңлар билидиған мақал-тәм- силләрни ейтип бериңлар.

БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ

ҺҮНӘР (СӘНЪӘТ)



«Қизлар» вә «Оғуллар» болуп, икки топқа бөлүнүңдер. «Қизлар» топи «Мәйрәмлик соға», «Оғуллар» топи «Мениң найванатлар бегим» намлиқ қөргөзмә уюштуруңдар.





Махмут Қәшкәри



Йұсуп Хас Իناҗип

БҮЙҮК НАМАЙӨНДИЛӘР



Билал Назим



Абай Құнанбаев

 43*Маһмут Зәиди*УНТУЛМАЙДУ
МАҢМУТ ҚӘШҚӘРИ

1. Шеирни һиссиятлиқ оқуңлар.

Дөл бу күндин миң жил илгири,
Мәрипәтниң дана рәһбири,
Тұғулди бир оғул дунияға
Хан әвлади – Маһмут Қәшқәри.

Болған унда бир алий тиләк,
Вәтән сөйәр ялқунлук жүрәк.
Ата-ана болуп яр-йөләк,
Молла болди Маһмут Қәшқәри.

Зерикмәстин язу һәм қишта,
Билим издәп улғайды йеши.
Әвлиялар болуп сирдиши,
Нәгә барса Маһмут Қәшқәри.

Язу қиши арам алмиди,
Яйлақтарни кәзди қанмастин.
Хаманларда қонуп сирдашти,
Қошак жигип Маһмут Қәшқәри.

Ү кәзмігөн шәһәр қалмиди,
Егиз даван, тағлар һалқиди.
Таңда чуқан күйи яңриди,
Әл көңлидә Маһмут Қәшқәри.

Қәләм – дулдул етини минип,
Еғир жүкни үстигө елип,
Билим ишқида Құяштәк йенип,
Нурин чачқан Маһмут Қәшқәри.

Бүйүк луғәт – хатирисини,
Униң юмлақ хәритисини,

Тавап қилимиз мәқбәрисини,
Тәңдиши йоқ бовам Қәшкәри.

Өтсиму көп әсир вә заман,
Әл-жутумиз унту мас һаман
У жүргән йәр гүлстан, бостан,
Қәлби дәрия Махмут Қәшкәри.

Мирас бизгә үч том әсәри,
Илим-пәнниң өчмәс мәшъили.
Алимларниң сәркә-сәрвари,
Унтулмайду Махмут Қәшкәри.



2. Махмут Қәшкәри ким? Униң тогрилиқ немиләрни билисиләр?
3. Улук алимниң қандақ хусусийәтлири болған екен?
4. Муәллипниң «*Илим-пәнниң өчмәс мәшъили, алимларниң сәркә-сәрвари*» дегинини қандақ чүшинисиләр?
5. Махмут бовимиз үч томлук әсәр йезиш үчүн, қәйәрләргө берипту?
6. Бу тогрилиқ шеирда немә дейилгән?
7. Шеир муәллипи «*Бүйк lugət – хатиригини*» дәп Махмут Қәшкәринин қайси әсәрини нәзәрдә тутуватиду?
8. Шеир һәрбир куплетиниң ахирқи мисрасиниң мәнасини чүшәндүрүп бериндер.
9. Махмут Қәшкәриниң әмгәкчанлиги, илим-пәнгә, мәрипәткә берилгәнлиги тогрилиқ йезилған қурларни төпип оқыңдар.
10. Шеирни ядлавелиңдер.



Мәрипәт – маарип, оқуш-оқутуш, тәлим-тәрбийә.
Кәзмәк – арилимақ, сәянһәт қилмақ.
Һалқимақ – ашмақ, атлимақ.
Ишқида – иштияқ, мәйил.
Тавап қилиш – муқәддәс орунларға қилинған зиярәт.
Сәркә-сәрвари – башқиларни йетәклигүчи, йолбашчи.



Махмут Қәшқәри Қараханийлар ханлиги заманида өткөн улук тилшүнас алым. У – «Түркій тиллар дивани» («Дивану лугәтит түрк») намлиқ китапниң муәллипи.

Махмут Қәшқәри 11-әсирдә Қәшқәр Конишәһәр наийиси Опал йезисиниң Азиқ кәнтидә ханзадә аилисидә туғулған. Йәни у ата тәрәптин хақан Йұсуп Қадирханниң оғли Мұһәммәт Буғраханниң нөврисидур.



44

КИЧИК РИЯСӘТЧИ



1. Мәтингни раван оқуңлар.

Баһар шамилиниң тәпти билән Баласағун шәһири йеңи баһарни күтүвалди. Пүтүн тәбиәт қишилик чапандырыны селип, яп-йешил тон кийди. Тунжә ечилған гүлчечәклөр тәбиәткә техиму һесүн қошти. Бу миладийә 1025-жилниң өтияз күнлири еди.

Бу дәвирдикі Қараханийларниң мәдәнийәт мәркәзлиридин бири болған Баласағун шәһириниң әтрапидики бир дәрия саһилида алтә-йәттә яшлар чамисидики бир топ бала одикам оюнини ойнаваттатти. Балилар одикам оюнидин зерикти болғай, һәммиси путлирини құмға көмүп, ғужәмек болуп олтиришти. Бу чағда көзлиридин нур йегип турған, кирпиклири тәқұлұп турған бир бала мұңгұзлұқ һайванларниң намини ейтқили турди. Қалған балилар униңға әгишип тәқрарлатти.

– Буға... өкүз... қошқар..., – риясәтчи бала мұңгұзлұқ һайванларниң намиға улапла, мұңгұзсиз һайванларниң наминиму мәнирлиқ билән қистуруветтетти, – төгә... зәрәпə...

– Зәрәпә...

Балиларниң арисида қаттиқ күлкө көтирилди. Улар вақиришип, орунлиридин турушуп, йецилишип қалған Болук исимлиқ балини тутуп, оюнниң қаидиси бойичә жазалашқа тутуш қилди. Өслидә Болукни икки қоли вә икки птицин тутуп, дәрияға ташлашқа тоғра келәтти. Лекин риясәтчи бала авазини өттәй том чиқирип, кәсқинлик билән:

– Бұғұн су улук вә лай екән. Шуңа Болук қолини кәйнигә тутуп бу чечәкни чишиләп алиду, – дәп һөкүм қилди вә дәрәқтін бир тал чечәкни ғоли билән сундурувелип, құмға паттуруп қойди. Болук бирқанчә қетим құм қасап, ахири наһайити тәстә, чечәкни чишиләп алди.

Бу оюн өз дәвридә овжә алған балилар оюни – «мұңгұз-мұңгұз» оюни еди. Бу оюн балиларниң зеһнини ечип, тәсөввурини күчләндүрүп, найванлар һәққидики тону-



шини, тәбиәт дуниясига болған чүшәнчисини ашуратти. Оюнниң жазаси болса, балиларни чидамлиқ, зерәк, ношияр болушқа үгитәтти.

Балилар оюнни давамлаштурди. Риясәтчи бала өзини шунчә әркин вә хошал һис қиласатты. Балиларму бу балиға бәк амрақ еди. Бу чечән бала кейинки чағлардики бүйүк мутәпәккүр, мәшһур дәләт әрбаби Йұсүп Хас Һажип еди.



2. Йұсүп Хас Һажип ким? Униң тогрилиқ немә билисиләр?
3. Балилар қәйәрдә ойнавататти?
4. Бу дәрия қайси шәһәрниң йенида еди?
5. «Мұңгұз-мұңгұз» оюниниң қандақ алайнилиги бар екен?
6. Бу оюнни башқұрган балини мәтин мүәллипи қандақ тәсвирләйдү?
7. Риясәтчи бала Болуқни қандақ жазалиди?
8. Улуқ алым вә шаир Йұсүп Хас Һажипниң балилиқ наяты тогрилиқ сөзләп беріндер.
9. Мәтингдин Йұсүп Хас Һажипниң зерәклигини көрситидиган құрларни тепеп оқуцлар.
10. «Көзлиридин нур йегеп турған, кирпиклири төкүлген турған» дегендә жүмлиләрни чүшәндүрүндер.



Риясәтчи – башқұрғучи, башчилиқ қылғучи.

Тәпіт – иссиқ, наарәт.

Саңыл – қирғақ.

Миладийә – хәлиқарада ортақ қоллинилидиган календарь.

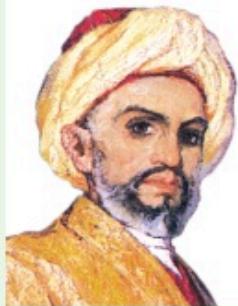
Зәнин – әқил, идрәк.

Тәсәввур – көз алдига кәлтүрүш.

Зерәк – өткүр, әқиллиқ, ношияр, беши ишләйдиган.

Мутәпәккүр – чоңқур тәпәккүр егиси.

Әрбап – пән, мәдәният саһалирида тонулған шәхс.



Йұсүп Хас Һажип – бүйүк мутәпеккүр, улук философ, алым, шаир вә дәләт әрбаби. 11-әсирдә Баласағун шәһиридә туғулған. Қәшқәрдә яшап, билим алған вә ижадийәт билән шүгүлланған. Йұсүп Хас Һажипниң «Қутадғу билик» («Бәхит-саадәт көлтүридиған билим») намлиқ мәшһур дастани бар.



45

САДИР ПАЛВАН

Тұрсын Ясин



1. Мәтинни раван оқуңдар.

Бу күнләрдә Садирларниң хошнисиниң бойига йәткән қизи Һевизиханниң қоли задила иштин боши миди. Ата-бала һәр жили баһарда ишик алдида гүллүк қиласатты. Болупму Һевизихан аниси аләмдин өткөндін кейин, бу гүллүккә бәкму амрақ болуп қалғанди. Гүллүктә ечилған рәңму-рәң модәнгүлләр Һевизиханниң аилисиге ана һидини берәтти. Амма мошу күнләрдә бу чирайлық гүлләр суға таза қаналмайвататти. Шуңа Һевизихан модәнгүлләрниң сусираپ, солишип қалғанлигини көрүп, толиму ечинди. Гүллүккә қапақта су тошуп, қуюп бақти, амал болмиди. Ахир у су бешига барди. Бир ериқ су Моллитохтийүзи бегиниң йеригө еқивататти. Һевизихан униңдин азирақ ечип, гүллүк тәрәпкә башлап қойди. Су гүллүккә техи йетип көлмәйла, өстөң тәрәптин үч черик билән көк беши вақиравшының насирап-һемүдишип, гүллүк тәрәпкә йетип көлди. Улар: «Туганни немишкә бузисән, ялаңтөш!» – дәп тиллигиниче қизға һүрпийиши.

Вақирап-чеқираптарни аңлиған Садиқ ака шу һаман пәйда болди. Пухраниң женини иштниң женидинму төвөн көридиған вәһши чериклөр Садиқ акини бағлап, удул өстәң бешига наидап маңди. Улар қизниң қаршилиғиға қаримай, «хайт-хүйт» дегичә, Садиқ акини туғанға басты. Қизниң жүрөкни езидиган налисидин пүтүн мәһәллә ләрзигә кәлди. Пада беківатқан Садир буни аңлап, һәммидин авал йетип кәлдидә, икки че-рикни муш-пәшва билән туғанға чүширивәтти. Қалған иккиси қечип кетиши.

Күн петип, намазшам вақти билән чериклөр келип, йезини қоршавалди. Улар Садирни издөп, кирмігөн жайи қалмиди. Ахир уни йошуруп қойған Һевизиханни қийин-қистаққа елишқа башлиди. Улар ат назирлап, арқан тәйярлашти, Садирниң нәдилігіні ейтип бәрмисө, қизни атқа сөритидиганлиғини ейтип, попуза қилди. Амма қиздин жавап чиқмиди. Чериклөр Садиқ акиниң өйини қайта ахтурушқа башлиди. Садир өгүздики бединиң арисиға устилиқ билән мәкүнұвалғачқа, чериклөр уни тапалмиди. Өсәбийләшкөн чериклөр қайтип чиқип, қизни атқа сөрөтмәкчи болуватқанда,



әнди болмиди дәп ойлиған Садир мәрданә қияпәттә нахша ейтип өгүздин сәкриди:

Өлтүрсәң, мени өлтур,
Зулум салма хәхләргө.
Огул бала мән Садир,
Теталаймән сәнләргө.

Черикләр шу һаман уни тутуп, елип меңишти. Садир пәрвасиз һалда черикләрниң алдига чүшүп маңди. Амма униң ейтиватқан нахшилири жут өһлини күчлүк наяжанландурди:

Ахшими ятар чағда,
Салғили кигиз қени?
Бу жандин өтүп көтти,
Залимларниң қилғини.

Садирниң тунжы нахиси әйнә шундақ вужұтқа кәлди. 1814-жили қишта қаттиқ соғ болуп, қелин қар яғди. Баһар келиши билән, йәр-жанаң бирдинла ерип, ериқ-өстәңләргө су патмай қалди. Қаш дәриясидин ташқан сулар вә тағ сулири етиз-ериқларни вәйран қилди. Асав су Худиярыйзи тәрәптин Фулжа шәһәр қәлъесигө төвәнләп чүшүп, Дөңямулниң үсти тәрипини оюп, кирип көтти. Сепил йерилип, Дөңямулға дәхил йөтти. Нәкүмәт Дөңямулға соланған бир қисим мәһбусларни башқа ямулға йөткәп, қалған бир қисмини қоюветишкә мәжбур болди. Қоюп берилгәнләрниң ичидә 15 яшлик Садирму бар еди. У шу жили күздө йезисиға қайтти. Садир өзиниң Дөңямулға қамалғанлиғи тоғрисида мону қошақни тоқуди:

Садир дәп етим яман,
Он бәш яшта аталған.
Дәсләпки тутулғанда,
Дөңямулға соланған.



2. Йевизихан немишкә ечинди?
3. Уч черик билән көк беши немишкә қызға вақирапти?
4. Черикләр Йевизиханниң дадиси – Садиқ акини немә қилди?
5. Қызниң жигисини аңлиған Садир черикләрни немә қилди?
6. Садир мөкүнүвалған йәрдин немишкә чиқти?
7. Садирниң тунжә нахшиси қандақ вұжутқа кәлди?
8. Садир түрмігә соланғанда, нәччә яшта еди?
9. Мәтингиди Садир Палванниң қошакълирини ядлавелицлар вә дәптирицларға көчирип йезивелицлар.
10. Мәтингиди йеза, шәһәр, дәрияларниң намини дәптирицларға йезивелицлар.



Палван – жасур, күчлүк.

Иид – пурақ.

Бәрг – гүл йопурмиғи.

Черик – өскәр, ләшкәр.

Көк беши – суға қарайдыған адәм, мирап.

Вәһни – қанхор, залим.

Ләрзигә кәлмәк – қаттиқ титрәш, силкиниш.

Намазшам – көчқурун.

Попуза қилмақ – қорқутмақ.

Өсәбийләшмәк – қаттиқ аччик, ғәзәп, зәрдә.

Мәрданә қияпәттә – мәртләрчә, батурларға хас.

Пәрвасиз – пәрва қилмайдыған, етибар бәрмәйдиган.

Жұт әһли – жұт адәмлири, мәһәллә аһалиси.

Һаяжанлиниш – ички долқунлиниш, жыддийлик.

Асав су – бойсундуруулмифан су.

Қәлъә – сепил.

Мәһбус – зинданға соланған, қамаққа елинған.

Ямул – түрмә.

Солмақ – қурумақ, полашмақ.



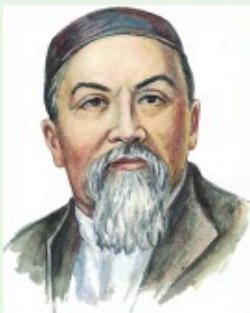
46

ЯХШИДИН ҰГӘН

Яхшидин ұгәнгин еринмәй һаман,
Ибрәт ал ишидин, болмигин яман.
Яхшини дост тутуп, қәдирләп өткәч,
Һәрмәткә бөлинәр улар һәр заман...

Абай Қунанбаев

(1845–1904)



Қазақ хәлқиниң улук шири Абай Қунанбаев 1845-жили назирқи Шәрқий Қазақстан вилайитиниң Абай нағиисидә туғулған. Униң дадиси Қунанбай шу өлкидики абройлуқ адәмләрниң бири болған.

Абай кичик чегидин башлапла шаир, язғучиларниң әсәрлирини, choңларниң чөчәк-hekайилирини аңлат өсиду. Қазақ хәлқиниң тарихи, урпи-адәтлири, өнъениси билән тонуштурушта момиси Зере билән аниси Үлжанниң әмгиги зор болиду. Абай он яшқа киргәндә, дадиси уни мәдрисигә оқушқа бериду.

Дадиси Абайни он үч йешида, йәни у оқуватқанда, өз жутиға қайтуруп келиду. Чүнки дадиси оғлиниң келәчиgidин зор үмүт күтүп, әл башқуруушқа үгитишни көзләйdu.

Йеши оттуздын ашқанда, Абай пүтүнләй шеир йезишқа киришиду. Униң әсәрлиридә яшларни билим елишқа, оқушқа, әмгәккә, мәдәнийәткә чақириш аланидә орун егиләйdu. Абай өз шеирлирида течлиқни, инақлиқни, достлукни тәрғибат қилиду. Үмумән, Абай бала тәрбийисигә аланидә көңүл бөлгән.

Авулда дөрис беридиған моллиға келип, балиларниң оқушыға қизиққан.

Абайниң әллиkkә йеқин қара сөзи бар. Уларниң həjimini қисқа, лекин мәнаси чоңқур.

Илим тапмай махтанма

Илим тапмай махтанма,
Орун тапмай ясанма,
Хумарлинип шатланма,
Ойнап бошқа күлүшкө.
Бәш нәрсидин жирақ бол,
Бәш нәрсигө амрақ бол,
Адәм болай десициз.
Тилигиң, өмрүң алдинда,
Аңа қайғу йесициз.

Февөт, ялған, махтиниш,
Еринчөк, бошқа пул чечиши –
Бәш дүшминин билсициз.
Тәләп, әмгөк, чоңқур ой,
Қанаәт, рәһим, ойлап қой –
Бәш есил иш, көнсициз...
Болмисаңму охшап бақ,
Бир алимни көрсициз.
Үндақ болуш нәдә дәп,
Ейтма илим сөйсициз.
Сизгө илим ким берөр,
Янмай туруп өчсициз?
Дуниямұ өзи, малмұ өзи,
Илимға көңүл бөлсициз...

Өзәң үчүн үгөнсөң,
Яманлиқтин жиркөнсөң,
Ечиларсән жилму-жил.

Өзгө үчүн үгөңсөң,
Бирси билмәс, сөн билсөң,
Билгиниңниң һөммиси – тул.
Сөзигө қарап, кишини ал,
Кишигө қарап, сөз алма...
Тез үгинип, йоқатма,
Яш вақитта көңүл – гүл.

I. Жәлилов тәржимиси



1. Бурун Абайниң қандақ шеирлирини оқудуңлар?
2. Абай билимни ким үчүн үгөн дәйду? Шеирниң қайси мисралирида бу тоғрилик ейтилған?
3. Абай Құнанбаевниң тәржими налини тәпсилій сөзләп беріңлар.



47

ҚУДДУС ФОЖАМИЯРОВ

(1918–1994)



Құддус Фожамияр оғли Фожамияров 1918-жили Алмута вилайети Өмгөкчиқазақ нахийесиниң Қәйнәзәр үезисида дехан аилисидө туғулған. У кичигидинла нахша-сазға иштияқ бағлап өсиду.

Мәшһур композитор, СССР вә Қазақстан Жүмһурийити Дөлөт мурапатлириниң лауреати, СССР вә Қазақстан Жүмһурийитиниң хөлиқ артиси, профессор Құддус Фожамияров бириңчи уйғур опери-си «Назугум», бириңчи уйғур симфониялық поэмиси «Ризвангүл», бириңчи уйғур балети «Чинтемүр» вә башқа көплигөн өлмәс өсөрлөрниң муәллипи.

Илахун Жәлилов

Йеңічә яңриған аңаңлар

... Құддус Фожамияров композиторлук паалийёткө дәсләпки қәдәм қойған пәйтлиридә həрхил жанрларда өз қабилийитини синап көрди. Өшү жанрларни өзләштүрүш арқылы шәхсий маһаритини ашуруш, андин чоңирақ өсөрлөргө тәйярлиқ көрүш унин асасий мәхсити еди. Шуни ейтиш керекки, Қ. Фожамияровниц композиторлук ижадийитиниң булиғи вә илһамландурғучи мәнбәси – уйғур хәлиқ музыкасы.

Симфония ижат қилиш – наһайити мурәккәп вә қийин ижадий жәриян. Бу жанрда ясалмилик, қувлук яки сахтилық мутлақ ишлітөлмәйсөн. Құддус Фожамияровниц алдида йәнә бир еғирчилиқ тұратты – у болсому уйғурларда илгири-кейин симфония жанриниң болмиғанлығы еди. Буни яхши чүшөнгән композитор нардуқни унтуп, кечә-күндүз ишлиди, уйқусиз таңларни атқұзды. Нәтижидә у уйғур музыка сәнъитидә миллий симфонияның нулини құрди.

Ижадий паалийитиниң дәсләпки басқуччирида Қ. Фожамияров həрхил жилларда үч симфониялик өсөр йезип, бу саһадики өзиниң паалийитиге дағдам йол салди. Бу – «Ризвангүл» симфониялик поэмиси. Униңдин кейин «Азатлиқ тогрилиқ нахша» намлиқ қәһриманә, вәтәнпәрвәрлик мавзуға бегишланған симфониялик өсөр язди...

Исми ривайёткө айланған Садир Палван тогрилиқ музыклиқ өсөр йезиш Қ. Фожамияровниц өң асасий мәхсөтлириниң бири еди. Балилық чағлардинла өрикпәрвәр Садир қоشاқлирини ядлап өскөн композитор камалёткө йәткәндін кейин, мошу арминини өмәлгө ашурушқа бар вужуди билөн берилип, киришип көтти.

«Чинтөмүр» балети уйғур сәнъитидә балетниң асасини селип бәрди. Композитор хәлиқ арисида таралған

ривайәт, чөчәкләрни жигип, уларни һәртәрәплимә үгәнди. Чинтәмүр батур вә униң гәзәл сиңлиси Мәхтумсула тогрилиқ хәлиқ арисида яңза-яңза ривайәтләр, чөчәкләр тараган. Нәтижидә әшу чөчәк асасида «Чинтәмүр» балети вужутқа кәлди...

Қуддус Фожамияровниң исмини тилға алғанда, униң үйгур кәспий музыкисиниң аса-сини салғучи бебаһа ролини тәқитләп, «биринчи», «дәсләпки» дегән ениклимиларни көпирәк қоллинимиз. Дәсләпки үйгур оперисиниң, дәсләпки үйгур симфониясиниң, дәсләпки үйгур балетиниң муәллипи, бүйүк композитор Қуддус Фожамияровниң әсәрлири хәлқимизниң мәнивий байлигиниң бөлүнмәс бир қисмидур.



1. Бүйүк композитор Қуддус Фожамияровниң тәрҗимиһали билән ижадий паалийитини тәпсилүү сөзләп бериңлар.
2. Қуддус Фожамияров өз қабилийитини қандак жанрларда синап көрди? Композиторниң асасий мәксити немә еди? Униң ижадийитиниң булиги немидин ибарәт?
3. Қ. Фожамияров қандак әсәрләрни иҗат қилди? Композиторга нисбәтән немишкә «биринчи», «дәсләпки» дегән сөзләрни көп қоллинимиз? Уни немишкә үйгур кәспий музыкисиниң асасини салғучи дәймиз?
4. Қөзлигөн арманга йетиш үчүн немә қилиш керәк?



Сәһипе – бәт.

Сахта – ясалма, сүнъий.

Һул – алас.



ФОЖӘХМӘТ СӘДВАҚАСОВ

(1929–1991)

Фожәхмәт Сәдвақас оғли Сәдвақасов 1929-жили Алмута вилайити Үйгур наһийисиниң Чоң Ақсу иезисида көмбәгәл дехан аилисидә туғулған. Фожәхмәт



йезидики оттура мәктәпни тамамлап, Алмута шәһиридики ҚазПИда (назиркى ҚАЗМПУ) билим алған. Институтни пүтөргөндөн кейин, аспирантурида оқуған.

Алимниң илмий паалийити 1950-жили башлиниду. Фожәхмәт Сәдвақасов узун жиллар мабайнида Қазақстан Пәнләр Академияси Тилшұнасلىқ институти Уйғуртилибөлүминиң қоңылмий хадими, башлиғи болуп ишләйдү. 1986-жили өзи асанини салған Уйғуршұнасلىқ институти құрулғандын кейин, наягиниң ахыригиче шу институтниң мудири болди. Фожәхмәт Сәдвақасов – мәшінур тилшұнас алим. У филология пәнлириниң доктори, профессор, Қазақстан Пәнләр академиясиниң академиги, Қазақстанға хизмет көрсөткөн пән әрбаби.



1. Мәтингни раван оқуңдар.

Шерівахун Баратов

Мәшінур алим

Фожәхмәт Сәдвақасов өзиниң пүткүл ақлиқ һаятини тинмай оқуш, билим сөвийисини бейитиш вә мукәммәлләштүрүшкө бегишлиди. У пүткүл вужруди билән өз хәлқиниң мәдәний наятиға паал арилишип, униң тәрәкқиятиға бебана һәссә қошти, хәлқимизниң тили, урп-адәтлири, тарихи вә өдәбий мираслири билән асари-әтиқилирини тикләштө униң жан көйәр ғәмхорчиси сүпидидә өлгө тонулди.

Уйғур тилшұнаслигиниң бүгүнки күндө қолға көлтүргөн асасий утуқлири академик Фожәхмәт Сәдвақас оғли Сәдвақасовниң әмгәклири билән зич бағлиқ. Униң илмий паалийити уйғур тилшұнаслигиниң һәммә

саһалирини өз ичигө алиду. F. Сәдвақасов рус, жаһан вә қериндаш хәлиқлөр өдәбияти намайәндилириниң – А. П. Чехов, А. С. Серафимович, С. Әйни, М. А. Шолохов, Лу Син, Б. Майлинниң – өсөрлирини уйғур тилиға тәржимә қилди.

Гезит вә илмий журналларда бесилған икки йүздин ошук мақалидин ташқири, Фожәхмәт Сәдвақасов бир-қанчә илмий әмгәкниңму муәллипидур. Алим өз илмий паалийитиниң асасий қисмини уйғур шевилирини үгинишкө беғишлиайды. Нәтиҗидә 1970-жили «Пәрғанә vadisi уйғурулириниң тили» намлиқ икки қисимдин ибарәт жирик әмгәкниң биринчи қисми нәшир қилинди. 1976-жили жуқурида қәйт қилинған әмгәкниң иккинчи қисми илим өһли билән йүз көрүшиду. Бу әмгәк түркүйшунас алымлар тәрипидин жуқури баһалинип, муәллипкө 1977-жили Қазақстан Жумхурийити Миллий Пәнләр академиясиниң Ч. Вәлиханов намидики мұқапити берилди.

Фожәхмәт Сәдвақас оғли уйғур хәлиқ еғиз ижадийитини топлигучи вә тәтқиқ қылғучи сүпитидиму мәлум. У үзақ жиллар давамида уйғур хәлиқ еғиз ижадийитини жиғиши вә нәшир қилиш билән шуғулланди. Бу һәктө «Уйғур бейитлири», «Лирика дурданилири», «Уйғур мақал вә тәмсиллири» кәби китаплирини атап өтүш мүмкін.

У ахирқи жилларда яш өвлат тәрбийисигө көңүл белди вә мәнир устаз сүпитидиму көзгө көрүнди. 1983-жилдин өмриниң ахиригичә Абай намидики Алмута дәләт университети уйғур бөлүминиң студентлириға назирқи заман уйғур өдәбий тили бойичә дәрис берип, студентларниң диплом вә курс ишлириға рәhbәрлик қылған.

«Алим болуш шәрт әмәс, амма адәм болуш қәриз һәм пәриз», – дәйду хәлиқ. У һәқиқий мәрт вә мәрданә инсан еди.

Мәшһүр алим, уйғуршунаслиқ пөниниң истедатлиқ тәшкилатчысы вә бәркамал жәмийет өрбаби болған Фожәхмәт Сәдвақас оғлинин ярқын симаси уйғур хәлқиниң қәлбидә мәңгү сақланғуси.



1. Уйғур тилшунаслигиниң утуқлири немишкә мәшһүр алимниң әмгәклири билөн зич бағлиқ екен?
2. F. Сәдвақасовниң жирик әмгиги қандак атилиду? Алимниң уйғур хәлиқ ижадийитигө бегишиланған қандак китаплири бар?
3. F. Сәдвақасов қайси әмгиги үчүн Ч. Вәлиханов намидикىи мукататқа еришкөн?
4. Мәтиндә учришидиған мақалларни дәптириңдерга йезивелиңдер.



Мәнсәппәрәслик – мәнсәпхорлук, әмәлпәрәслик.
Пәзиләт – хисләт.

Асари-әтиқә – қедимдин қалған мәдәнийәт.

Надир әмгәк – кам учрайдиған әмгәк.

Қемтар – кичик пеил, аддий.

Жирик – чоң.

Бәркамал – камаләткә йәткөн, йетүк.



49

МУРАТ ҺӘМРАЕВ

(1936–1983)



Мурат Қәрим оғли Һәмраев 1936-жили Алмута шәһиридә ишчи аилисидә туғулған. У оттура мектәпни пүтөргөндін кейин, Ташкент шәһиридики Оттура Азия дәләт университетида (назирқи ТашДҮ) билим алған. 1959-жили уни өла баһаларға тамамлап, Алмутиға қайтип келиду вә Қазақстан Пәнләр Академиясиниң

Тил вә өдәбият институтиниң аспирантурисида оқуйду.

М. Һәмраевниң илмий паалийити 1961-жили башлиниду. Шу жили у намзатлиқ, 1964-жили, йәни жигирмә сәккиз йешида, докторлук диссертациясини нимайә қилиду. Мәшһүр алим Қазақстан Пәнләр Академиясиниң Өдәбият вә сөнъет институтыда илмий катип, Тил билими институти йенидикى uyғurшунаслиқ бөлүминиң мудири, И. Алтынсарин намидики илмий-тәтқиқат институтиниң муавин мудири, Өзбекстан илмий-тәтқиқат педагогика институтиниң мудири хизметлиридө ишлігөн.

М. Һәмраев uyғur мәктәплири үчүн көплигөн дәрисликләрни язди. У наһайити қисқа наят көчүрсими, униң нами мәңгү өчмәйду.

Долқун Ясенов

У асан йолни таллимиган еди

Іәрбір хәлиқниң арисидин алимларму, язғучиларму жетишип чиқиду. Бирақ уларниң ичидө пән яки ижадийәттә аланиядә орунни егиләйдиганлири анчә көп өмәс. Мурат Һәмраев өйнә шундақ аз учрайдиган алимлардин еди. Униңда һәқиқий кәшпиятчига хас бирқанчә пәзиләт мұжәссәмләшкән. Бириңчидин, Мурат наһайити өмгөкчан, тиришchan инсан еди.

Билал Назим, Лутпулла Мутәллип охшаш өжайип шаирлиrimизниң шеирлири Мурат Һәмраев тәржимисидө рус вә өзбек тиллирида нәшир қилинди. Онлиған замандаш uyғur шаирлириниң өсәрлиrimу Мурат түпәйли рус оқурминигө мәлум болди.

Мураттиki иккинчи пәзиләт – у бәк әқиллиқ адәм еди. Хатириси күчлүк болидиган. Бу, әлвәттө, алимларда болушқа тегишлик мұним шәрт. У рус вә жаһан өдәбияти намайәндилириниң өсәрлирини наһайити көп

ядқа биләтти. Уйғур тилида мукәммәл болмиғиниға қаримастин, көплигөн шаирларниң ижадийити билән яхши тонуш еди вә уларни мунасип баналатти. Буни биз алимниң язған нурғунлиған тәтқиқат мақалилиридин көрәләймиз.

Мураттики йәнә бир пәзиләт – униңдики яшлик наарәтниң күчлүк клүгидә, хушчақчақлиғида, дилкәшлигидә сезиләтти. Ялғуз уйғурларла әмәс, башқа милләтләрму өзи қамлашқан, чевәр, хушчақчақ бу киши билән сөһбәтлишишни арзу қиласатты. У иш кабинетида қанчилик жиңдий болмисун, адәттики мунасиветтә шунчилек аддий, кәмтар еди.

М. Һәмраевтики йәнә бир пәзиләт – меһрибанлиқ. У – өз наятида қийинчилиқларни көп көргөн, балилиғида турмушниң дәшнәмлиригә учриған жигитләрниң бири. Дадиси Кәримҗан билән бовиси Һәмра 1938-жили тәқиپкә учриған. Аилиниң һәммә жүки аниси билән чоң оғли Муратниң зиммисигө чүшкән. Шунлашқа болса керәк, әтималим, у өз қериндашлириға атидарчилиқ қилишни вәзипәм дәп несаплиған. Һәммә инилирини, сиңлисими оқутуп, пән намзатлири қиласан.

У пәкәт өз қом-қериндашлиринила әмәс, достлириғиму наһайити көйүмчан еди. Мениң китаплиримниң йорук көрүшидә ағинәмниң түрткилик роли аланидә. Муратниң рәһбәрлигидә пән намзити илмий дәрижисини алғанлар аз әмәс. Демәк, у дост-бурадәрлириниңла әмәс, өз хәлқиниң көйүмчан гәмхорчилириниң бири еди.

М. Һәмраевниң уйғур әдәбиятшунаслиғиға, кәң мәнада, түркй хәлиқләр әдәбиятшунаслиғиға қошқан һәссисиниң чоңлуғини дунияниң нурғунлиған түркйшунас алимлири тән алған. Бу алди билән алимниң «Түрк шеири түзүлүшиниң асаслири» намлиқ өмгигигө бағлиқ.

Демәк, өз хәлқи үчүн хизмәт қилишни нийәт қиласан һәрбир уйғур пәрзәнди М. Һәмраевниң жуқурида тे-

китләнгән пәзиләтлирини үгиниши вә униң изи билән мециши керәк.



2. М. Йәмраевниң тәржимиһали билән илмий паалийитине тәпсилій сөзләп бериңлар.
3. Улуқ алимниң қандақ пәзиләтлири болған екән? Мәтингүллипи бу һәкәтә немә дәйду?
4. М. Йәмраевниң дунияниң нургунлиған түркйишунас алимлири тән алған әмгиги қандақ атилиду? Алимниң бу әмгиги немигә бегишланған?
5. Өз хәлқигә хизмет қилиш үчүн, көзлигән арзу-арманға йетиш үчүн, немә қилиш керәк?
6. М. Йәмраевниң һәрбир пәзилитини тәпсилій сөзләп бериңлар. Мәтингүллипиди өзәңлар яқтурған жүмлеләрни ядлавелиңлар.



Мүжәссәмләшкән – жиғилған, топланған.

Мунасип – лайик, тоғра.

Тәқиңкә учримақ – әриксизликкә учримақ, назарәткә елинмақ.

Тәққаслаш – қияс қилиш, селиштуруш.



50

ЯРМУҢӘММӘТ МУБАРӘКОВ

(1944–1999)

Ярмуңәммәт Нурмәһәммәт оғли Мубарәков 1944-жили Алмута вилайети Уйғур нахийисиниң Кәтмән йезисида туғулған. Кичигидинла оқушқа һәвәси күчлүк Ярмуңәммәт бәш яшта оқушни вә йезишни биләтти. Йезидики оттура мәктәпни күмүч медаль билән тамамлиғандын кейин, кәлгүси алим Ташкәнт дөләт университетиға оқушқа чүшиду.



Алимниң илмий паалийити 1970-жили, йәни у алий билим дәрганини қизил диплом билән түгәткәндин кейин, башлиниду. Ярмуһәммәт Мубарәков узун жиллар давамида Механика вә сейсмология институтида ишләйду. Әмгәк йолини кичик илмий хадимликтин башлиған алым, көп өтмәй, мәзкүр институтниң мудири болуп сайлиниду.

Ярмуһәммәт Мубарәков – мәшһүр алым. У техника пәнлириниң доктори, хәлқимизниң арисидин йетишип чиққан тунжыңа академик. У қисқа наят кәчүрсими, униң нами хәлқимизниң қәлбидә мәңгү сақлиниду.

Октябрь Жамалдинов

Мәхсәткә йетиш – ирадигә бағлиц

Ярмуһәммәт Мубарәков 1944-жили Уйғур наһийисиниң тағ бағридики өң гөзөл йезилириниң бири Кәтмәндә туғулған. Ярмуһәммәт кичигидинла оқушқа амрақ еди. Шуниң нәтижисидә у бөш яشتыла оқушни вә йезишни биләтти, болупму несан чиқиришни яхши көрөтти.

1961-жили Кәтмән оттура мәктевини күмүч медаль билән тамамлап, Ярмуһәммәт Өзбекстанға барды. Ташкәнт дөлөт университетиниң механика-математика факультетиға емтиhan тапшуруп, неч сүрүнмәй, оқушқа чұшты.

У университетта интайин яхши оқуди. Шу көмдә улар оқуватқан курсқа СССР Пәнләр академиясинаң мухбир өзаси, атақлиқ алым А. А. Илюшин келип, лекция оқуйду. У Ярмуһәммәтниң қабилийитини дәрру байқап, униңға Москва дөлөт университетида оқушни тәклип қилиду вә диплом ишиға өзиниң рәhbәрлик қилидиганлигини билдүриду.

Ярмуһәммәт Мубарәков 1970-жили университетни қизил диплом билән тамамлиғандын кейин, Таш-

кәнттики Механика вә сейсмология институтиға ишқа тәклип қилиниду. 1971-жили у аспирантуриға чүшүп оқыйду. 1975-жили болса намзатлиқ диссертация яқлайды. Шуниндін кейин Ярмуһеммәтниң исми көпчиликкө кәң тонулушқа башлиди. У өзимү билимини техиму ашурушқа, йецилиқлар ечишқа интилип, көп оқуди, издәнди, тинимсиз өмгек қилди. Униң шундақла тәшкилатчилиқ, адәмләрниң күч-ғәйритини, интилиш, қизиқишлирини бир мәхсөткө қаритиш қабилийити, рәhbәрлик иқтидари намайән болди. Шуңлашқа у дәслөп кичик илмий хадим болуп ишлигөн болса, кейин мәзкүр институтниң мудири хизметигө көтирилди. 1989-жили у докторлуқ диссертациясини яқлиди.

Я. Мубарәков институт мудири болуп ишлигөн дәвирдә билимлик яшларни тәрбийиләшкиму аланидә етибар бәрди. Өзи беваситә рәhbәрлик қилип, 3 пән докторини, 11 пән намзитини тәрбийиләп чиқти. У шундақла икки монография вә оттuzдин ошук илмий мақалиниң муәллипи.

Я. Мубарәковниң пән саһасида йетишкөн утуқлири интайин чоң. Шуңлашқа уни Өзбекстан Пәнләр академиясиниң Президиум өзалиғиға сайлиған, академик деген пәхрий унван бәрген. У шундақла Америкидик Нью-Йорк Пәнләр академиясиниң пәхрий академиги болуп сайланған.

Йезида туғулуп өскән аддий уйғур балисиниң шунчилик атақ-шәһрәтләргө йетиши пәқәт Ярмуһеммәтниң өзиниң идриги, тинимсиз өмгигиниң нәтиҗиси.



1. Я. Мубарәковниң өмгәклири хәлиқ егилиги үчүн немишкә муһим? Мәтиндә бу һәктө nemә дейилгән?
2. Қандақ ойлайсиләр, алым илим-пәндә өзиниң қандақ хисләтлири арқылы шәһрәт қазанди? Униңға нисбәтән немишкә «тунжә» деген ениқлимини ишлитимиз?
3. Мәтин қәһримани мәктәптә, университеттә қандақ оқупту? Хәлқимиздин йетилип чиққан бириңчи академикниң тәржимиһалини тәпсилій сөзләп бериллар.



Монография – бир мавзу чоңқур тәтқиқ қилинған жирик илмий өмгөк.



51

ӘНВӘР ҺАЖИЕВ
(1957–2009)



Әнвәр Сәләйбарат оғли Һажиев 1957-жили 12-декабрьда ШУАРниң Қәшқәр шәһиридә зияли аилисидө туғулған. 1962-жили аилиси билән Қазақстанға көчүп келип, Алмұта вилайити Талғир нағийисиниң назирқи Туздыбыстас үезисига орунлашиду. Йәттә йешида шу үе-зидики оттура мектепниң уйғур синипиға бариду. Мектепни пүтирип, икки жил һәрбий хизметтә болиду. 1978-жили назирқи әл-Фараби намидики Қазақ Миллий университетиниң әдлийә факультетиға оқушқа чүшүп, уни 1983-жили тамамлайду.

Ә. Һажиевниң илмий паалийити у университетни түгөткөндін кейин башлиниду. Әнвәр Сәләйбарат оғли узун жиллар давамида жирик алий оқуш орунлирида рәһбирий лавазимларда ишләп, һоқуқшунаслик пәнниң тәрәққиятиға салмақлық тәһпә қошти. Әнвәр Һажиев – бүйүк алим, әдлийә пәнлириниң доктори, профессор, көрнәклик дәләт вә жәмийәт әрбаби, публицист.

Малик Мәһәмдинов

Өчмәс изи бар

Хәлқимизниң мунәввәр пәрзәнди, дәләт вә жәмийәт әрбаби, публицист, әдлийә пәнлириниң доктори, про-

фессор Әнвәр Һажиев мәшһүр намайәндилиримизниң бири еди.

Кичигидинла билим елиш арзуси күчлүк болған Әнвәр мектептө пәқет әла баһаларға оқуп, уни алтун медальға тұгитиду. Һәрбий хизметини өтөп көлгөндін кейин, назирқи әл-Фараби намидики Қазақ Миллий университетиниң әдлийә факультетиға оқушқа чушиду. Балилиқ чеғидин тинимсиз издинип, тиришип оқушқа адәтләнгөн Әнвәр бу билим дәрганини қызил дипломға тамамлайды.

Алимниң илмий паалийити 1984-жили Қазақстан Пәнләр Академияси Философия вә һоқуқ институтиниң аспиранти вә илмий хадими сұпитидә башлиниду. Ә. Һажиев 1988-жили намзатлиқ диссертациясини яқлиғандын кейин, Қазақстан Жүмһурийити Конституциялық сотиниң қоң мәслинәтчиси, Қазақстан дәләт әдлийә институтиниң илмий кативи, әдлийә факультетиниң декани вәзипилирини атқуриду. 2006-жили Абай намидики Қазақ Миллий педагогика университети әдлийә факультетида кафедра башлиғи болуп хизмет қилиду. Ахирқи иш орни – Л. Гумилев намидики Евразия Миллий университетиниң кафедра башлиғи, Дәләт һоқуқ тәтқиқатлири, қанун тәйярлаш вә экспертиза институтиниң муавин мудири. Алим 2005-жили докторлук диссертациясини яқлады.

Әнвәр Һажиев тәбиий ресурслар, экология вә йәр һоқуқи мавзусиға 100дин ошук илмий әмгәк язди. Униң бу әмгәклири елимиздә вә чөт әлләрдә қазақ, рус, инглиз, уйғур тиллирида нәшир қилинди.

Тәһпикар алим көплігөн жүмһурийәтлик вә хәлиқара илмий әнжүманларға қатнишип, докладларни оқуди. АҚШ, Россия, Япония қатарлық мәммилекетләрниң алий оқуш орунлирида болуп, тәжрибә алмаштурди. Ә. Һажиевниң «Йәр һоқуқи» бойичә язған китави бир

қатар мәмлікетлөр алий оқуш орунлирида асаслық дәрислик сұпитидә оқутулмақта.

Ә. Һажиев жәмийәтлик ишларғому паал арилашти. Қазақстан Хәлқи Ассамблеясиниң әзаси сұпитидә ели-миздики течлиқ билән турақлиқты мұстəһкемләшкө салмақлиқ həссə қошти. Жәмийәтлик эксперталар палатисиниң әзаси болуп сайланды. Жүмһурийәтлик уйғур мәдәният мәркизиниң башқарма әзаси сұпитидә миллий мәдәнийтимиз, болупму маарипимиз төрөкқиятида бебана төһпө яратти.

Алимниң көплігөн публицистикилиқ мақалилири миллий маарипқа бегишланды. «Өқлимиң вә жүригимиз билән», «Көңлимиң кәң болса, ишимизда бәрикәт», «Хәлқимиз истиқбали – миллий маарипта», «Мәйрәмгө тәшна төғдир» қатарлық мақалилирида ана тил, миллий маарип мәсилилири қараштурулуп, кәң төһлил қилинди.

Әнвәр Һажиев өз мақалилирида тилемизниң сап, дилимизниң пак болушыға чақырды, уйғур мектеп-лириниң әһвалини яхшилашқа көп күч чиқарды вә өмәлиятта өзи миллий маарипимизниң пасибаниға айланды. «Уйғур балилири немә үчүн ана тилида оқуши керек? ... өң алди билән әтраплиқ, чоңқур билим елиш үчүн, өз ана тилида оқуши лазим. Үндақ болғини, балиниң талантини, униң қәлбини сағлам шәкилләндүрүп, пәрвиш қилидіған – у ана мектәп», – дәп язған еди у өзиниң «Хәлқимиз истиқбали – миллий маарипта» деген мақалисида.

Шуниң билән биллә Ә. Һажиев қазақ вә рус тиллири-ни наһайити мукәммәл биләтти həm өзиниң өмгәклирини шу тилларда heч қийналмай язатти.

Миннәтдар хәлқи алым вә дөлөт həm жәмийәт өрбабиниң исмини өбәдийләштүрүшни назирдин башлап-ла қолға алди. Ә. Һажиев өзи өмгәк қылған Л. Гуми-

лев намидики Евразия Миллий университети әдлийә факультетиниң бир аудиториясигә (синипиға) алимниң нами берилди.

Пұтқұл ақлиқ наятини илим-пәнгө, мәрипәткө бегиш-лиған бүйүк намайәндә, жирик алим, һоқуқшунаслиқ саһаси бойичә хәлқимизниң арисидин йетилип чиққан тунжға пән доктори, профессор, от жүрек мәрипәтчи Әнвәр Һажиевниң ярқын хатириси хәлқимизниң қәлбидә мәңгү сақланғуси.



1. Атақлиқ алим вә жәмийәт әрбаби Ә. Һажиевниң илмий паалийити қачан вә қәйәрдә башланған?
2. Алим қайси мәммекәтләрдә болуп, тәжрибә алмаштурди? Униң нәччә илмий әмгиги бар?
3. Алим өзиниң публицистикилиқ мақалалирида немә тоғрилиқ тәвринип язди? Ә. Һажиевниң мәтингдә кәлтүрүлгөн ана мәктәп тоғрилиқ мисралирини тепип, тәкрап оқындар.
4. Ә. Һажиевниң тәржимиәлини тәпсилій сөзләп бериңдар.



Пасибан – қоғдиғучи, ғемхор.



52

ӘХМЕТЖАН ШАРДИНОВ



Әхмәтжан Бәкрим оғли Шардинов 1947-жили 20-октябрьдә илгәрки Талдықорған вилайетиниң Панфилов шәһиридә хизметчи аилисидө туғулған. Мәктәпни әла бағаларға түгитип, һәрбий борчини өтәп кәлгендин қейин, әмгәк паалийитини Алмута төмүр-бетон мәһсулатлири заводида слесарълықтын башлиған.

Кичигидинла билимгө иштияқи күчлүк Ө. Шардинов өмгөктин қол үзмәй, Өскемен шөниридики йол қурулуш институтини тамамлайды. Меннөт йолини аддий ишчидин башлиған Өхмөтжан Бекрим оғли бүгүнки таңда чоң заводниц баш мудири. Көрнеклик жәмийәт әрбаби болған Ө. Шардинов миллий мәденийитимиз тәрөққиятиға зор тәһпө қошуп келиватқан ярқын сималиримизниң биридур.

Малик Мәһәмдинов

Хәлиқ пайдисини издәп ...

Наятта шундақ адемләр болидуки, қайси саңада өмгәк құлмисун, иши ондин келивериду. Хәлқимизниң заманивий мәденийити тарихида мұнасип орун егиләйдіған, пүткүл ақлиқ наягини, жими вужудини өз миллити мәденийитиниң риважлинишиға сәрип қилип келиватқан Өхмөтжан Бекрим оғли Шардинов әйнә шундақ намайәндиләрниң биридур.

Бүйүк бовимиз Йұсуп Хас Һажипниң: «Өзәңниң пайдисини издимә, хәлиқ пайдисини издә, сениң пайдаң хәлиқ пайдиси ичидә болиду», – дегөн дана сөзлиригө бала чегидила өмәл қилишни адәткә айлантурған Өхмөтжан Бекрим оғли мәктептә әла оқуш билән биллә, өмгөктә тавлинип өсти. У һөрбий борчини ада қилип көлгөндін кейин, Алмута төмүр-бетон мәһсулатлири заводиға қатардики ишчи болуп орунлишиду. Андин өмгәк паалийитини «Асфальтобетон» ишләпчиқириш карханисида давамлаштуриду. Қисқа вақит ичидә аддий ишчидин чоң технолог, цех башлиғи лавазимлириғичә көтирилиду.

Өхмөтжан Шардинов 1981-жили Қапчигай шөниридики йол қурулуш материаллири комбинатиға мудир болуп тайинлиниду. Мана шуниндін етибарән у биринчи рәhbәр болуп ишләп көлмектө. Оттuz сәккиз жил

давамида чоң кархана, жирик заводларни башқуруп, елимиз ихтисадиниң йүксилешиге салмақлық төһпә қошуватқан Әхмәтжан Бәкрим оғлинин әстаидил меңнити дөлитимиз тәрипидин мунасип бағалинип, у «Парасат», II дәриҗилик «Достық» орденлири вә бирнәччә медаль билән тәғдирләнди, Қазақстан Жұмырыйитиниң пәхрий йол ясигучиси унваниға егә болди. Елимиз Президентиниң, «Нур Отан» партиясынин, Алмута шәһири накиминиң пәхрий ярлықлири билән мукапатлинип, Панфилов, Үйғур, Әмгәкчиқазақ наийилириниң Пәхрий пухраси аталди.

Әхмәтжан Шардинов Алмута шәһәрлик мәслинитетиниң депутати супитидә көплигән изгү ишларни әмәлгә ашурған еди. Демәк, Алмута шәһири ихтисадиниң өсүшидә, жәнубий пайтәхтимиз қияпитиниң техиму көркәмлишип, гүлләп, яшнишида униңму һәссиси зор.

Хәлқымиз арисидила әмәс, бәлки елимизда исми чоң-кур һөрмәт билән тилға елинидиған Әхмәтжан Бәкрим оғли паалийитиниң кейинки муһим бир йөнилиши жәмийәтлик ишлар билән мунасивәтликтүр. Өзиниң хәйриханәлиқ ишлири, миннәтсиз меңнити түпәйли хәлқымизниң иззәт-еңтирамиға еришкән Ә. Шардинов 2003-жилдин 2012-жилгиче, йәни тоққуз жил мабайнода, жұмбырийәтлик Үйғур этномәдәнийәт мәркизиниң рәиси вәзипесини шәрәп билән атқуруп, миллий маарипимизниң, мәтбуатимизниң, әдәбиятимиз билән сәнъитимизниң тәрәққиятиға зор төһпә қошқан вә нелиму ғәмхорлук қилип қеливатқан сехи, мәрт, мәрданә инсандур.

Шуни мәмнуният билән тәкитләш керәкки, Ә. Шардинов 2010–2012-жиллар давамида Қазақстан хәлқи Ассамблеяси рәисиниң – елимиз Президенти Нұрсултан Әбиш оғли Назарбаевиниң – орунбасари вәзипесини аброй билән атқуруп, шәһрәт қазанди.

Исми миллитимизниң мунәввәр пәрәентлири сепидин орун алидиған, хәлқигә қилған вә қеливатқан

өжри һәм жәмийәтлик паалийитиниң хилму-хиллиги билән пәриқлинидиған Әхмәтҗан Бәкрим оғли өзиниң тиришчанлиғи, сахавити, әқил-парасити, жапалиқ өмгиги вә, өң муһими, хәлқын болған чәксиз менир-муһәббити арқилиқ чоң аброй-атаққа егә болди. Шуңа шаирлар Әхмәтҗан Шардинов кәби қәлби дәрия инсанларға нисбәтән:

Еғир жүкни үстигө елип,
Хәлиқ ишқида Құяштәк йенип.
Унда бар бир алий тиләк,
Вәтән сөйәр ялқунлук жүрәк, –
охшаш мисраларни бегишлиған.

Әхмәтҗан Бәкрим оғли өзиниң алий пәзиләтлири, өмгәк сөйгүчлүги арқилиқ хәлиқ һөрмитигө еришти. Силәрму, балилар, тиришиңлар, һорунлук қилмаңлар, өмгәк билән чиниқиңлар, илим-билим үгиниңлар, һүнәр егиләңлар. Миллитимизниң пәхри болған Әхмәтҗан Шардиновтәк елимизгә хизмәт қилидиған ярамлиқ инсанлардин болуңлар.



1. Ә. Шардиновниң тәржимиһалини тәпсилій сөзләп бериңлар.
2. Мәтингиди «иши ондин келивериду» дегән сөз бирикмисини башқичә чүшәндүрүп көрүңлар.
3. Ә. Шардиновниң қандақ пәзиләтлири бар екен? Бу тогрилиқ мәтиндә немә дейилгән?
4. Ә. Шардинов нәччә жил давамида биринчи рәһбәр болуп ишләветипту? «Биrinчи рәһбәр» дегәнни қандақ чүшинисиләр?
5. Мәтинг қаһримани қандақ унван, атақларға еришипту? Қандақ мұқапатлар билән тәғдирлинипту?
6. Ә. Шардинов нәччә жил жұмһурийәтлик Уйғур этномәдәнийәт мәркизини башқурупту?
7. У қайси жилларда Қазақстан хәлқи Ассамблеяси рәисиниң орунбасари болди?
8. Немишкә Ә. Шардиновқа нисбәтән «хәлиқпәрвәр», «сехи», «мәрт» дегән ибариләрни ишләтимиз? Немә үчүн уни хәлқимизниң пәхри дәймиз?

9. Ө. Шардинов қандақ хислөтлири арқилик аброй-атаққа егө болди?
10. «Қәлби дәрия», «сахавәт» сөзлирини башқичә ейтип көрүнләр.



Тәпәккүр – пикир, муһакимә, ой.
Истедат – қабилийәт, лаяқәт, талант.
Иқтидар – зәнин, күч-қудрәт.
Саланийәт – лаяқәт, еңтирам, аброй.
Лавазим – вәзипә, өмәл, мәнсәп.

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӨНДҮК?

1. Беләктин бүйүк намайәндиләр тогрилиқ қандақ мәтиналарни оқудуңлар?
2. Мәхмут Қәшкәри, Йұсуп Хас Һажип, Өлишер Наваййларниң қандақ дана сөзлирини оқудуңлар?
3. Биз уларни немишкә «бүйүк намайәндиләр», «өчмәс юлтузлар» дәймиз?
4. Илим-пән, әдәбият, сәнъет вә тәсвирий сәнъет салалирида йүксәк дәриҗигә йөткән, мәдәнийитимиз тәрәкқиятиға соң тәһпә қошқан намайәндиләрдин йәнә кимләрни билисиләр?
5. Садир Палванниң қошақлирини ядқа ейтиңлар.
6. Абай яхши адәм болуш үчүн немә қилиш керәк дәйду?

БИЗНИҢ ЛАЙИНӘ



БҮЙҮК НАМАЙӘНДИЛӘР

1-топ – «Радиони кәшип қылған ким?»

2-топ – «Компьютерни кәшип қылған ким?»

3-топ – «Бириңчи велосипед».

4-топ – «Бириңчи фотоаппарат қандақ болған?»





СУ – ҺАЯТЛИҚ МӨНБӘСИ





53

ДӘРИЯ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Откән заманда бир Дәрия бопту. Авал у егиз қарифайлар билән қейинлар арисиға йошурунуп, шох-шох ақидиган кичик ериқ болған екән. Өтраптикләр: «Нә-қәдәр сүзүк, татлиқ бу ериқтиki су» дейишәттекән. Андин бу ериқ чоң Дәрияға айлиниptу. Су бурунқидәк тез вә шох-шох ақмисиму, сүзүк вә таза петичә қапту.

Дәрия сәяһәт қилишни бәк яқтуридекән. Бир күни у шәһәргә берип қапту. Бу йәрдә қарифайлар билән қейинлар өсмигини билән, адәмләр яшайдиган толиму чоң өйләр бар екән. Адәмләр Дәрияниң кәлгинигә хошал бопту вә униң шәһәрдә қелишини өтүнүпту. Дәрия келишиptу. Униң қирғақлириға ташлар тизилип, адәмләр күнгә қақлинидиган бопту. Дәриядә кемиләр билән қолвақлар үзидекән. Дәрия шәһәрниң уссулуғини қандуридекән.

Жиллар өтүп, адәмләр Дәрияға үгинип қапту. Улар Дәриядин соримайла, өзлири халиған ишларни қипту. Бир күни униң бойиға зор завод сапту. Завод трубилиридин Дәрияға жунда еқишиңә башлапту. Бу дәрт-әләмдин Дәрия қарийип, паскинилишиptу. Өнди һечким: «Нә-қәдәр сүзүк, чирайлик Дәрия бу» демәйдиган бопту. Һечким униң қирғақлирида сәйлә қылмайдекән. Дәрияға һәрхил керәксиз нәрсиләрни: банкиларни, көтәкләрни ташлапту, машина вә кир жуюпту. Шәһәрликләрниң би-риму Дәрияниңму жени бар екәнлиги тогрилиқ ойлапту қоймапту. Дәрия ғәмгә петипту.

«Адәмләр немишкә маңа шундақ муамилә қилиду? Мән уларниң уссулуғини қандурдум, электростанцияләрни һәрикәткә кәлтүрүп, йоруклук бәрдим, язниң қаттиқ ативидин һимайә қилдим», – дәп ойлапту.

Адәмләр Дәрияни барғансири паскинилаштурупту, у болсазә, һәммә нәрсигә чидапту. Ахири бир күни адәмләр бу өски ишлирини тохтитиду, дәп үмүт қипту.

Бир күни Дәриядә чоң кемә үзүп өтүпту. Бир чағда һелиқи кемидин Дәрияға бәкму нурғун нефть төкүлүпту. Дәрия техиму қарийип кетипту. Дәрияниң өсүмлүклири билән белиқлири тунжықушқа башлапту. Дәрия рәсмий ағрип қапту. «Яқ», – дәп ойлапту Дәрия, – әнді адәмләр билән қалалмаймән, улардин дәрру қәтмисәм, өлүк Дәрия болуп қалимән». Дәрия өз турғунлирини ярдәмгә чақирипту.

– Мән һәрқачан силәр үчүн ғәмхорчи болған едим, әндизә бала-қаза кәлди. Силәрниң өйүнларни адәмләр вәйран қилди, мән болсам, ағрип қалдим. Мениң сақийип кетишимгә ярдәмлишиңлар. Биз бу йәрдин башқа яққа кетәйли. Яхшилиқни билмәйдиған мону адәмләрдин жирақ жүрәйли, – дәпту.

Дәрия турғунлири – өсүмлүкләр, белиқлар, қолулә вә башқа жаниварлар жигилип, өйини паскиничилиқтин тазилап, Дәрияни сақайтипту. Дәрия дәрру балилиги өткән яққа – қаригайлар билән қейинлар өсиғидан, адәм наһайити аз баридиған төрәпкә кетипту.

Әтиси шәһәр турғунлири Дәрияниң кетип қалғанлиғиға тәәжүплинипту. Уларниң өйлиридә чирақ өчүпту, заводлар тохтап қапту, өйлиридин су йоқилипту. Жууюнушқа, уссулуғини қандурушқа, тамақ етишкә суму қалмапту. Шәһәрдә наятлиқ тохтап қапту. Турғунлар шу қәдәр паскинилишип кетиптуки, һәтта улар бир-бирини тонумайдиған дәрижигә берипту.

Құнләрниң биридә шәһәрликләрниң йәйидиган тамиғи түгәр қапту. Шунда әң қери вә данишмән шәһәрлик мундақ дәпту: «Қиммәтлик жутдашлар! Мән Дәрияниң бизни ташлап кетишиниң сөвөвини билимән. Кичик чегимда униң сүзүк сүйидә пат-пат чөмүләттим.

Дәрия бизниң достумиз вә ярдәмчимиз еди. Биз болсақ, униң қәдригө йәтмидуқ. Дәрияниң аччиғини кәлтүрүп қойдуқ. Берип, униңдин кәчүрүм соришимиз керәк. Шу чағдила у қайтип келиши мүмкін».

Әң күчлүк вә бәрдашлиқ шәһәрликләр Дәрияни издәп меңипту. Узак издәпту. Уни тапқанда болса, Дәрияни бирдин тонумапту, чүнки Дәрия сүзүк вә таза еди. Адәмләр Дәрияниң шәһәргө қайтип келишини өтүнүп, Дәриясиз яшаш мүмкін өмәс екәнлигини ейтишипту. Буниндин кейин Дәрияға ғәмхорлук қилишқа вәдә беришипту. Дәрия бәкму меңрибан болғанлиқтин, адәмләрниң өзини рәнжиткәнлигини ядидин чиқиривәткөн екән. Униң үстигө, Дәрияму адәмләрни толиму сегинганди.

Дәрия шәһәргө қайтип келип, турғунларға ярдәмлишишкә башлапту. Адәмләр Дәрияни өхләттин тазилап, завод трубилириға сүзгүләрни орнитип қоюпту. Ынта улар Дәрияниң саламәтлигини күзитишкә мәхсус алимларни бөлүпту.

Шуниңдин етибарән, бу шәһәрдә адәмләр билән Дәрия инак яшаватмаңта. Йеқинда адәмләр Дәрияни шәһәрниң пәхрий пухраси қилди, униң шәһәргө қайтип келишини әң choң мәйрәм сүпитидә нишанлашқа башлиди.

Малик Мәһәмдинов тәржимиси.



2. Дәрия қәйәргә кәлди?
3. Адәмләр билән Дәрия арисидики мұнасивәтни сөзләп бериллар.
4. Дәрия адәмләргө немишикә рәнжиди?

Мәлumat: адәм сусиз 2–3 күн яшалайды.

A. Юнусов

54

НӘРИКӘТТӘ БӘРИКӘТ,
УНДИН ҚАЧАР ПАЛАКӘТ

(Чөчәк)



1. Чөчәкни раван оқуңлар.

Бар екән, йоқ екән, дунияда интайин хүшхой бир бала болған екән. Уни көргөнләрниң дили яйрап кетидекән. Бала нахша ейтип жүрүшни яхши көридекән. Нахши-симу өзигө мас вә хас екән: «Нәрикәттә бәрикәт, ундин қачар палакәт». Өшү наххисини ейтип, дунияни кезип жүридекән.

Бир күни у наххисини ейтип, бир йезига йетип берипту. Ишик алдида чечи ушшақ қилип өрүлгөн, үзи дүгләк қиз көзини угулап, угулап жиғлаватқан екән.

– Немишкә жиғлаватисөн? – дәп сорапту бала униңға йекинлишип.

– Апам ағриватиду, буғдайни тұғмәнгө апиридиған нечким йоқ, нағанчыда ун қилай десәм, қолум...

Қизчақниң қапирип көткөн қоллириға көзи чұшұпту. Униңға ичи ағрипту.

– Қайғурма, буғдийин, әлвәттә, ун болиду, – дәпту бала.

– Қандақ қилип?

– Тұғмән ясаймиз. Икки ташни ишләшкә мәжбур қилимиз.

– Ташнима?

– Іә, жансиз ташқа жан киргүзүшкә болиду. – Бала ойлада тепип, қол тұғминини ясапту. Тутқучини тутуп айландурған екән, тұғмән ун чиқиришқа башлапту.

Қизчақ хошаллиғидин чавак челип кетипту. Бала йолини йәнә давам қилипту. Бир йезига кәлсә, адәмләр жүк-тақилирини ат-улақларға артиватқан екән.

– Течлиқму, бова? – дәп сорапту бала бир қери кишидин.

– Туғанни су уруп көтти. Өнді бағ-варанлар қуруйду. Йеза илан вә чаянлар маканиға айлиниду, – дәпту бовай улуқ-кичик тинип.

– Кәтмәңлар, мән палакәтни найдаймән. Қени, маңа дәрияни көрситиңлар.

Улар қирғаққа көлсә, дәрия иштик еқиватқидәк. У ташларни домилитип-домилитип өкәткөнмиш.

Бала дәрия бойида олтирип, көп ойлапту. Андин кереклик һарву чақлирини тепип кәпту. Уларға ағамчини бағлап, чақпеләк ясапту.

Дәрия бойига орнитилған чақпеләк айлинип, айлинип, үстигө су чиқирипту.

– Бәрикәт тапқын, оғлум. Өзәң кичик болсаңму, өқлиң choң екән, – дәпту байиқи бовай. Бала құлұмсирәп қоюпту. «Һәрикәттә бәрикәт, ундин қачар палакәт», – дәп нахшинини ейтип, йолини давам қилипту.

Йеза хәлқи хурсән болуп, чақпеләк ясашқа киришипту. Қурғақ йәрләргә су чиқирип, һәммә яқ бағу бостанға айлинип кетипту.

Ейтишлиричә, бала һемишәм һәрикәтни махтап, палакәтни қоғлап, адәмләр арисида жүргәнмиш.



2. Хушхой бала қандақ нахшини ейтип жүридекән?
3. Бала йезида кимни учратти? Қыз немишкә жиглапту?
4. Бала қол түгминини қандақ ясиди?
5. Адәмләр балиға немә учүн миннәтдар болди?
6. Балиниң иккінчи йезида бовай билән болған сөһбитини рольларға бөлүп оқуцлар.
7. Адәм бойидики әң яхши хисләтләрни, андин әң яман хисләтләрни атаңлар. Уларни селиштуруңлар.



Яйрап – ечилип-йейилип.

Палакәт – бала-қаза, апәт.

Наганча – данни соқуп, угитидиған өсвап.

Тұған – суни боғуш үчүн тәйярланған қурулма.
Чақпеләк – қанатлық чақ.



55

НӘҚИҚИЙ АДӘМ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Сусиз далада қудук бар. Униң йенида бир өй туриду. У өйдө бовиси билән нәвриси яшатти. Қудук бешіда узун арқанға бағланған чөлөк бар еди. Йолувчилар қудук бешіда тохтап, сұзук, соғ суға қенеп, дәм елип, бовайға рәхмәт ейтатти. Бир күни арқан үзүлүп, чөлөк суға чөкүп кетиду. Бовайниң башқа арқини йоқ еди. Өнді қудуктын су елип ичиған нечнөрсө қалмиди. Нәвриси билән бовиси бирнәччә күн су ичәлмиди. Иккиси наһайити уссап кетиду.

Үчинчи күни таң сәһәрдә өйниң йениға бир йолувчи келип тохтиди. Бовай саман астидики чөлөкни көрди.

Йолувчи авал қудукқа, андин бовайға қарап қойдидә, етини қамчилап, кетип қалди.

- Бу қандақ адәм? – дәп сориди нәвриси.
- Бу адәм өмәс, – дәп жавап берди бовиси.

Чүшкө йеқин йәнә бир йолувчи қудук қешиға келип тохтиди. Һарвудин чөлөкни елип, арқанға бағлиди. Андин қудуктын су елип, бовай билән нәврисини суға тойдурди, қалған суни құмға төктидә, чөлөк билән арқанни елип кетип қалди.

- Бу қандақ адәм? – деди нәвриси.
- Буму адәм өмәс, – деди бовай.

Көчкө йеқин үчинчи йолувчи келип тохтиди. Үнәрвусидин чөлөк вә арқан алди. Арқанни чөлөккө бағлап, су тартти. Уссулуғини қандуруп, арқан билән чөлөкни қудук бешиға қоюп қойди.

- Бу қандақ адәм, – дәп сориди нәвриси.
- Бу – һәқиқий адәм, – дәп жавап бөрди бовай.



2. Қудуқниң сүйини тәсвиirlәнлар.
3. Немишкә бовай билән нәвриси қудуқтин су ичәлмәй қалди?
4. Бовай немишкә алдинқи икки адәмни адәм әмәс дәватиду?
5. Үчинчи болуп қудуққа кәлгән адәмни бовай һәқиқий адәм дәп ейтти. Немишкә?
6. Бу мәтиндін силәр өзәңларға қандақ савақ алдиңлар?

Мәлumat: адәм организминиң 65–70 пайизи сүдін ибарәт.



56

ШИР БИЛӘН БУҒА

(Чөчәк)

Бир күни уссап кәткән Буга көлгө берип, раһәтлинип су ичишкә башлапту. Сүп-сүзүк көл сүйи худди бир әйнәккила охшайдекән. Буга туюқсиз өзиниң көлдики шолисини көрүп қелип: «Вый, бу мәнму?» дәветипту.

Буга мидириған екән, судики шолисиму тәвринишка башлапту. У өзиниң мунчиллик чирайлиқлиғига задила диққәт қилип бақмиған екән. У кетишкә алдиrimай, суга қарап, өзиниң гөзәллигини тамашә қипту: «Oho, бәдиним немә дегән өлчәмлик, мұңгұзлирим нәқәдәр нәпис вә өзгичә, худди икки тал чирайлиқ маржан шеихиғила охшайдекән!»

«Фурридә» чиққан шамал көл сүйидә қат-қат чәмбәрләрни hasил қипту. Туюқсиз Бугиниң көзи икки путиға чүшүптудә, ихтиярсиз ағзини пүрүштүрүп, қошумисини түрүп: «мону путлиримниң инчикилигигә қаримамдиган, булар мениң чирайлиқ икки мұңгұзумгә қандақму мас келәләйду!» дәпту.

Буға путлиридин ағринишқа башлапту. У кәйпи учқан һалда кетишкө тәмшилип турғанда, туюқсиз жирақтн келиватқан аяқ тивиши ақлиниту. У сәгәклиқ билән қулиғини диң қилипту. Тогра, аяқ тивиши екөн! Буға «шаппидә» бурулуп қариса, бир Шир өзигө аста йеқинлишип келиватқидәк.

Буға арисалда болмай, узун путлирини ишқа селип қечипту. Құчлук путлар чатқал арисида чепишқа башлапту. Анчә өтмәй, явуз Шир нә-нәләрдә қапту. Рohnи чүшкән Шир қоғлаштын ялтийип қалған чағда, Бугиниң мұңгұзлири дәрәқ шахлириға илишип қапту. Шир бу пәйтни чиң тутуп, оқтәк етилип кәпту. Ширниң үетип келәй дәп қалғанлигини көргөн Буға пұтұн күчи билән бирла жулқунуп, икки мұңгұзини шахтин ажыритпуда, йәнә жениниң баричә алға қарап етилипту. Бу қетим Шир униңға йәнә йетишәлмәпту.

Буға бир ериқниң бойига көлгөндө чепиштин тохтап, арам апту. У уң тартип: «Чирайлиқ икки мұңгұзум женимға замин болғили тас қалди, бирақ көрүмсиз төрт путум мени Ширниң ағзидин қутқузди!» дәпту.



1. Буға өзиниң көлдики шолисини көрүп, немиләргө ھәйран қапту? У өзиниң мұңгұзлири, бәдини тогрилиқ немиләрни ойлапту?
2. Бугиниң қошумиси немишкә түрүлүпту? У путлиридин немишкә ағринишқа башлапту?
3. Ағзини пұрцштұрцпту, кәйпи учупту деген сөз бирикмилирини қандақ чүшинисиләр? Мошу бирикміләрни башқичә қандақ ейтишқа болиду?
4. Бугини Ширдин немиләр қутқузупту?
5. Бугиниң гөзәллиги тәсвирләнгән құрларни тепип оқуңдар.
6. Бугиниң төрт пути тогрилиқ дәсләпки ойиниң хата екәнлигини чүшәндүрүңдар.
7. Бугини хошал қылған чирайлиқ мұңгұзлириниң униң егер өһвалда қелишиға сәвәпчи болғанлиғи, көрүмсиз,

инчикә путлириниң явуз дүшминидин қутулдуруп қалғанлиги тогрилиқ төпсилій сөзлөп бериңлар.

8. Чөчекниң хуласә пикри ипадиләнгән жұмлині дәптириңларға йезиңлар.
9. *Агринмақ*, арисалда болмақ, құлигини диң құлмақ, замин болмақ сөз бирикмилириниң мәнадашлирини тепиңлар.



Нәпіс – гөзәл, чирайлық, назук.

Замин – сөвөпчи, әйипдар, жавапкөр.

57

СУ ТОҒРИЛИҚ ЧӨЧЕК

Бурун өткөн заманда Су яшапту. У толиму чирайлық болуп, пақырап туридекөн. Әтраптиклөр униң гөзәллигигө һәйран қалидекөн.

Бир күни Су Адәм билән учришип қапту. Адәм суга униң бәк чирайлық екөнлигини ейтипту. Андин:

- Қоң пайдилиқ ишларни қилишқа ярдәмлишемсөн?
- дәп сорапту.

Су болсизә бу тәклипни хошаллық билән қобул қипту. Шунда Адәм:

– Саңа көп рәхмәт, Су. Сөн дуниядикі барлық жаңанлық нәрсиләргө һаятлық бериватисөн. Сениңсиз биз, һәммимиз, өлүп кетәттүк. Амма һаят давамлишиватиду. Бизни қоң ишлар күтүватмақта, – дәпту.

Авал Адәм туған сапту. Туғанниң йенига түгмән турғузупту. Түгмән суниң күчидә ишләп, ун тартипту.

Андин Адәм Су арқилиқ елинидиган токни кәшип қипту. Ток Адәмниң еғир өмгигини йениклитипту.

Су һәммә йәрдә – турмушта, санаёттә, йези егилигидә, тибабәтчиликтә ишлитилишкө башлапту.

Меніндең Су өзиниң сехирлиқ хусусийәтлири вә өмгөкчанлиғи билән көпчиликни қайил қипту. Бирақ у көмтәр петичә қапту.

Лекин бәзидә Су шәпкәтсизму болиду. Шуңа Су билән дуниядики барлық тәбиий күчлөр охшаш еһтият-чанлиқни сақлаш керәк.



1. Чөчәткии су қандақ екән? Мәтингә аласлинип тәс-вирләңлар.
2. Суниң адәмгә қандақ пайдиси бар?
3. Силәр қандақ ойлайсиләр, суниң зийини барму? Ойли-нип жавап беріңлар.
4. Еһтиятчанлиқни сақлаш керәк дегендни қандақ чү-шинисиләр?



58

ТАЗА БУЛАҚ

Үч йолувчи бир булақниң бешида учришип қапту. Сүйи муздәк, салқын, сұзук бир булақ екән.

Булақниң көзигө йеқин бир ташни қоюп, ташқа: «Әй, йолувчи болсаң, мошу булақтәк бол!» – дәп йезипту.

Үч йолувчи булақтын уссулуғи қанғичө ичин, таштики йезиққа көзи чүшиду. Шу чағда йолувчиларниң бири мундақ дәпту:

– Булақ кечө-күндүз тинмай еқип, жирақтарға ба-риду. Бара-бара кәцийип, йоғириду. Бунинға башқа булақлар қошулуп, дәрия насыл болиду. Буниндин мундақ ибрәт елишқа болиду. Адил хизмәт қил, нечқачан һорунлук қилма. Шунда арминиңға йетисөн, дегини дәп билимән.

Иккинчи йолувчи:

– Яқ, мән ундақ ойлимаймән, – дәпту. – Бу йезиқниң мәнаси сиз ойлиғандынму чоңқурирақ болуши керәк: бу булақ һәркимниң хизметигө тәйяр, иссиганда салқынлитип, раһәтләндүриду. Уссуғанниң уссулуғини қандуриду. Униң үчүн нечкимдин һәқ алмайду. Ундақ

болса бу: «биригө яхшилиқ қилсаң, уни миннәт қилма», – дегәнни билдүриду.

Йолувчиларниң үчинчиси – яш жигит үн қатмай турди. Йолдашлири: «Сөн қандақ ойлайсөн?» – дәп сориди.

Жигит ейтти:

– Мениң оюмға башқа нәрсә кәлди. Булақ кечө-күндүз еқип, тазилинип турғини үчүн, һәммиси яхши. Бу йезикниң мәнаси мундақ: көңлүңни, оюңни мошу булақтөк таза сақла. Булаққа қарисаң: күн чүшсө, күнниң, ай чүшсө, айниң, чөп чүшсө – чөпниң шолисини көримиз. Көңлүң шундақ сиртқа очуқ көрүнүп турсун дегиниғу дәймән, – дәпту.



1. Булақ йенидики ташқа немә дәп йезилипту?
2. Биринчи йолувчи уни қандақ чүшәндүрди?
3. Иккинчи йолувчи қандақ чүшәндүрди?
4. Учинчи йолувчичу?
5. Қайси йолувчиниң чүшәнчиси яқты?
6. Силәр қандақ чүшәндүргөн болаттиңлар?



59

БИР ПАРЧӘ БУЛУТ

(Чөчек)



1. Чөчекни раван оқуңлар.

Бир күни бир парчә Булут тенәп қелип, чөлгө берип қапту.

– Бу йәр немә дегән чирайлиқ! Һәммә нәрсә сап-серик, – дәп ойлапту Булут.

Бир чағда Шамал чиқип, құмлук дөңләрни түп-түз қиливетипту.

– Бу йәр немә дегән чирайлиқ! Һәммә йәр түп-түз, – йәнә ойлапту Булут.



Өтрапни Қуяш көйдүрүшкө башлапту.

– Бу йәр немә дегән чирайлиқ, қандақ иссиқ! – ойлапту Булут.

Құнләр өтиверипту. Булут чөлдә көргөнлиригө шатлинитпу.

Аридин бир һәптә өтүпту, бир ай өтүпту. Чөл иссиқ вә йоруқ екән.

Қуяш бу йәргө ативини аймай төкидекән. Пат-пат шамал чиқидекән.

Бу йәрдә һава рәң көлләр, йешил отлақлар йоқ екән, құшлар сайримайдекән, дәрияларда белиқлар үзмәйдекән.

Булут жиглаветипту. Чөл чөпи қелин отлақларни, қоюқ өскән дәл-дәрәқләрни, бүккідә ечилған рәңмурәң гүлләрни, булбулларниң хәндан уруп сайришини нечқаңан көрәлмәйду. Чүнки бу йәрдә әң муһим нәрсә – Су йоқ. Демәк, наятлик йоқ.



2. Бир парчә Булут қәйәргә келип қалди?
3. Силәрчә, чөл қандақ болиду? Тәсвирләнлар.
4. Булут қандақ гөзәлликтерни көрди? У немишкә наяжанланды?
5. Булут немишкә жиглиди?



60

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Бөләктиki мәтингләрниң мавзууси немидин ибарәт?
2. «Су – наятлик мәнбәси», «Сусиз наят йоқ» дегән мақалларниң бөләккә қандақ мұнасивити бар?
3. Барлық жаңалиқ тәбиәт немишкә сусиз наят көчүрәлмәйду? Бу тоғрилиқ бөләктә немә дейилиду?
4. Су тоғрилиқ қандақ мақал-тәмсил, тепишишмақ, нәқилләрни билисиләр?

БИЗНИЦ ЛАЙИНӘ

СУ – ҢАЯТЛИҚ МӨНБӘСИ

1-басқуч – төвөндики соалларға жавап беріңлар:

- Суниң қандақ асасий хусусийәтлири бар?
- Тәбиәттө су қандақ һаләтләрдә учришиду?
- Су адем һаятида қандақ роль ойнайду?

2-басқуч – Су тоғрилиқ шеир, тепиши мақларни жиғиңлар.

3-басқуч – Ребус, кроссвордларни түзүңлар.

4-басқуч – Суни ихтисат қилиш бойичө чақириқларни йезиңлар.





ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. МӘЙРӘМЛӘР





ҢЕЙТ КУНИ

(*Некайә*)

Ирпан билән мән удул хошна едуқ, йәнә келип, бир синипта оқаттуқ. Мәктәпкә биллә бараттуқ, мәктәптин биллә қайтаттуқ, мәһәллидә биллә ойнаттуқ. Бәзи ахшамлири дәрисни униңкидә, бәзи ахшамлири бизниң өйдә тәйярлаттуқ.

Бирәр айниң алдида апам билән Ирпанниң аписи тәгишип қалғанкән, бир-бириниң чирайигиму қарашмайдыған болуп қалди.

Апам: «Өнді өзу хошнимизниң балиси билән арилашқучи болма!» – деди кәсқинлик билән.

Лекин мениң Ирпан билән бурунқидәк өткүм бар еди. Шу гәп болуп, әтиси әтигөндә өйдин чиқишимға, Ирпан билән учришип қалдым. Қизиқ, иккимиз мәслинәтилишивалғандәкla бир-биrimizgə гәпму қилмай, илгири-кейин болуп, пәләмпәйдин чұштуқ. Бенадин чиққандиму Ирпан алдида, мән арқида маңдым. Бурулуп қарисам, апам деризидин қарап турупту.

Іойлидин чиқишимға, Ирпан меңиштин тохтиди вә маңа бурулуп қарап күлди, мәнму күлдүм. Шуниң билән иккимиз бурунқидәк қатарлишип мандум. Қизиқ екән бу анилиrimiz, өзлири яман болушуп қелишса, бизниму бир-биrimizgə арилаштурмайдекән. Бопту, уларниң алдида мундағирақ жүргинимиз билән, улар көрмігендә ағинә болуп өтиверимиз!

Лекин икки аниниң гәп тәгишип қалғини бизни бирмунчә қолайсизликтарға салди. Өнді биз биллә дәрис тәйярлалматтуқ.

Іойлида ойниғанда, қачан апимиз көрүп қелип чақиривалидекин, дәп дәккә-дүккә болуп, көңүллүк ойналматтуқ.



Шу териқидә бир ай өтүп көтти, анилиrimiz яхшилишип қалидиғандәк қилматти. Үч күндин кейин нейт болатти. Билим ашуруш үчүн чөт өлгө көткинигө йерим жил болуп қалған дадам бу нейтта биз билән биллә болалматти. Йә дадам йоқ, йә бурунқи нейтлардикидәк Ирпан билән өз ара нейтлишалмай, көңлүм таза йерим болидиған болди!

Ич пушуғумни Ирпанға ейттим:

- Чоңлар бәк ғөллитә екән, бизгө дайим яхши жүрүңлар, адавәт сақлыманңлар дәйдекән, өзлири буниңға әмәл қилмайдекән, – дедим.
- Шу әмәсму! – деди Ирпан, – нейтта иккимиз нейтлишиверәйли. Ким билиду, шу сөвәп билән әплишип қаламду техи.

Нейтниң биринчи күни saat онларда ишик чекилди. Ишикни ачсам, Ирпан екән. У үсти дәстихан билән

Йепилған соң тавақни икки қоллап көтиривалту. Мән бирнемә дегічө, апам чиқип қалди. Ирпан:

– Әссаламу әләйкүм, Гөзәлнур һәдә, қурбан ھайтиңизга мубарәк болсун! – дәп салам бәргиничө кирип көлди.

– Сән ... сениңму ھайтиңға мубарәк болсун! – деди апам тәмтиригөн ھалда, – қени, өйгө кир.

– Адаш, сениң ھайтиңғому мубарәк болсун! – деди Ирпан маңа қарап, андин апамға өрулди, – Гөзәлнур һәдә, апам: «Сәмижанниң дадиси өйдә йоқ, Гөзәлнурлар қурбанлик қиласылмиди. Бу бир сан гөшни әкирип бәр, билә қурбанлик қиласылмиди болсун» дәйду. Шуңа аз болсиму...

Апамниң көзлиригө ғиллидә яш көлди.

– Бу... бу... бәк аварә бопсиләр, бундақ қымисаңдарму болаттиғу, – апамниң авази титрәп көтти, – да-даң билән апаңға рәхмәт, саңиму рәхмәт, жәним балам.

Апам тавақни елип, ашхана бөлмігө кирип көтти. Мән Ирпанни мұрисидин құчақлиғинимчө, меһманханаға башлидим...

Чүштин кейин Ирпан иккимиз пәләмпәйдин тәң چүшүп, синипдашлыримизни ھайтиғили маңдуқ. Кәчтө қайтип көлсәк, апам билән Ирпанниң аписи дәрваза алдига учрап қалди. Улар қолтуқлишип, достлирини ھайтиғили меніпту.



1. Некайә кимниң намидин баян қилинған?
2. Әсәр қәһриманлири бир-бири билән қандақ өтәтти?
3. Уларниң достлуги немишкә бузулмиди?
4. Балиларниң анилириниң қайтидин дост болушыға ким вә немә сөвәпчи болди?
5. Сәмижанниң аписиниң көзлиригө немишкә яш көлди?
6. Некайидики вакиәгә охшап кетидиган ишлар турмушимизда учришамду?
7. ھайт-айәм тогрилиқ немә билисиләр?

8. Мәтингинни ичиндерда оқуп, өсөрдә ипадиләнгән идеявијий
хиссиятни чүшинивелиңлар.
9. Іекайидин өзәңлар халиған жұмлиләрни көчирип
йезивелиңлар.
10. Інейт-айәмләрдә чоңларни йоқладыған, өч-адавәтләр-
ни түгитидыған, өз ара мәнир-муһәббәт йәткүзиди-
ған нурғун яхши адәтлиримиз бар. Шулар тогрилиқ
билидиғанлириңларни сөзләп беріңлар.



Тәгишип қапту – гәп талишип қапту.
Дәккә-дүккә – тәшвиш, өндеше, қорқунуч.
Фәлитә – кишини һәйран қалдуридиған, өжайип,
өзгічө, башқичө.
Адавәт – өз ара чиқышалмаслиқ, қариму-қарши-
лиқ, өчмәнлик мунасивәт.
Әмәл қилмайдыған – риайә қилмайдыған, орун-
лимайдыған.

62

БУЛБУЛ НАВАСИ

(*Некайә*)

Уруш өндила ахирлишип турушиға, бир топ немис өскири йезигін кирип көлди. Йолниң иккі тәрипи қарийип кәткән яғач сунуқлири билән толуп кәткән, қийсийип қалған дәрәқләр толиму бечарә көрүнәтти.

Булбулниң шох сайриши яз жим-житлигини бузуп ташлиди. Булбул бирдәм тохтавалғандын кейин, зоқ-шох билән йәнә чаңылдан сайриғили турди.

Әскәрләр билән офицер қулақ селип аңлиғач, әтраптикаи чатқаллық вәйол бойидики ақ қейинларниң шахлириға қараңызға башлиди. Ахир йекинла бир җайда бир балиниң дәрия бойида путлирини саңғилитип олтарғанлиғини көрүшти. У қолидики яғачни оюп, немиду бирнәрсә ясавататти.

– Һәй, бала, бери көл! – дәп вақириди офицер.

Бала бәкисини тез яңчугыға салдидә, киймидики қи-
риндиларни қекишиштуруп, офицерниң қешиге барди.

– Өкөнө көрүп бақай, – деди офицер.

Бала ағзидин бирнәрсина чиқирип униңға сунди вә
хошал ойнап турған зәңгар көзлирини униңға тикти.

У ақ қейин қовзигидин ясалған пипилдақ еди.

– Қалтискән! Қалтис ясапсән, – офицер униңға қарап,
бешини лицшитти. Андин у бирдинла зәһөрхәндилек
билән соғ күлүмсирәп:

– Саңа пипилдақ челишни ким үгөтти? – деди.

– Өзәм үгинивалған, йәнә каккукниму дорап сайра-
лаймән.

Бала каккукни дорап сайрап бәргәндін кейин,
пипилдақни ағзига селип челишқа башлиди.

– Йезида ялғуз қалдиңму? – дәп сориди офицер.

– Қандақларчә өзәм ялғуз қалғидәкмән?! Бу йәрдә
йәнә қүшқач, қарға, мөшүкяпилақ дегендәр бәк көп.
Булбул десә, мана менила десә болиду!

– Һәй, әбләх! – деди офицер балиниң гепиниң белигө
тепип, – мән бу йәрдә сениндин башқа адәм барму дәп
сораватимән.

– Адәм дәмсиз? Уруш башланғандила, бу йәрдә адәм
қалмиган, – бала тәмтиirimәй-тенимәй жарап бәрди, –
дәсләпки снаряд етилиши биләнла, йезимизға от кәт-
кән, кишиләр «вай, жиртқучлар келиватиду, вай,
жиртқучлар келиватиду», – дәп һәммиси қечип кәткән.

– Һим, ундақта Саманташ деген йезиге қандақ
бариғанлигиниму биләрсән?

– Немишкә билмидәкмән! – Бала ишәнч билән
жарап бәрди. – Тағам иккимиз түгмән тәрәптики
тосмиға белиқ тутқили бараттуқ. У йәрниң белиқлири
бәк вәһший, ғазниң жұжилириниму йәветеләйду!

– У гепиңни қоюп, дәрһал бизгә йол башла. Өгөр у
жайға апарсаң, буни саңа беримән, – офицер шундақ

дегөч, қолидики чақмақни (зажигалка) көрситип қойди,
– башқа жайға әкетидиган болсаң, мейәнниң қетиғини
чиқириветимән, уқтуңму?

Улар йолға атланды. Өскәрләр алдида, бала билән
офицер уларниң арқисидин яндишип меңиши. Бала
бирдәм булбулни дорап сайрап, қоллирини йол бойи-
дики дәрәқ шахлириға уруп, ғозәклик мевиләрни доп
қилип тепип маңатти.

– Силәрниң бу йәрдә партизанлар барму? – тулоқсиз
сорап қалди офицер.

– Могуниң бир түрини дәватаңсиз? Бу йәрдә бундақ
могу йоқ. Бу йәрдә қизил, ақ могулар бар.

Офицер бу балиниң ағзидин һечнемигө еришәлмәй-
диганлиғиға көзи йәтсә керек, шуниндін кейин һеч-
немини соримиди.

Орманниң ичкериисиге бирнәччә партизан йошуру-
нувалғанды. Дәрәқ тұвиге бир автомат тикләп қоюлған.
Әгри-тоқай чиғир йол дәрәқ шахлири арисидин көрүнүп
туратти. Улар қисқа-қисқа параң қилишқаң, дәрәқ
шахлирини қайрип, жирақларға тикилип қараашмақта.

– Аңлидиңларму? – тулоқсиз сориди бир партизан
белини руслап.

Дегендәк, дәрәқ йопурмақлириниң шилдирлашли-
ри арисидин құшниң сайришидәк бир аваз билинәр-
билинмәс атланды. У аваз келиватқан тәрәпкө қулиғини
дин тутқиничө, – булбул екөн, – деди.

– Хата аңлимиғансән, ھә! – деди йәнә бир партизан
жиддийләшкениң зәң қоюп аңлат, лекин һечнемини
илға қиласмыди. У йоған дәрәқ көтиги астиға тиқип
қойған төрт тал гранатини чиқирип, алдига қоюп қойди.

– Әндигу аңлиғансән? – Булбулниң авази барғанчө
йекинлишивататты.

Булбул авазини әң бурун аңлиған партизан, худди
йәргө миқлап қоюлғандәк, пұтұн дикқитини жиғип
жим туратти. У чавак билән: «бир, икки, үч, төрт ...»
дәп булбулниң сайришини дикқәт билән санатти.

Булбулниң авази тохтап қалди. «Оттуз икки алваси екән ...» деди һелиқи партизан. Җұнки булбулниң сайришидикі мәнани өшү партизанла биләтти. Арқидинла каккукниң икки қетим үнлүгини аңланди. «Пулемёттін иккиси бар екән! – деди бир партизан.

– Җоқум тәқабил турушымиз керәк! – деди қүшниң авазини өң бурун аңлиған партизан, – Степан тағам иккимиз уларни өткүзүветимиз, силәр от ачқан һаман, биз арқаңлардин силәргө һәмдәм болимиз. Биз бирәрнәрсә болуп қалғидәк болсақ, «булбулни» унтуп қалмаңдар.

Бирнәччә минут өткәндін кейин, немис өскәрлири қаригайлық арқисида пәйда болди. «Булбул» техично сыйримақта, лекин хилвәт орман ичидә мәкүнүп ятқанларға әнди бу навани аңлашниң һажити қалмиғанди.

Немис өскәрлири ормандық очуқчилик жайға келиши билән, туюқсиз орман ичидин, худди балиниң сыйришиға җавап берилгендәк, үшқатқан аваз аңланди. Шу аң бала яндики дәрәқләр арисиға гиппидә кирип көттидә, көздин жүтти. Пулемёт авази орман жимжитлигини бузуп ташлиди. Офицер тапанчисини елишқому үлгәрмәй, йол бойидики топиға жиқилди. Арқидинла йәнә бирнәччә немис өскиригө оқ тәгди.

Әтиси көйүп, харабилиққа айланған йезиниң қорған теми йенидикі көрүктө һелиқи бала дәрия бойида олтирип, немиду бирнәрсини оюп ясимақта еди вә пат-пат бешини арқисиға бурап, худди кимләрниду күтүватқандәк, йезиға баридиган йолға қарап қоятти.

Бала булбулни дорап, бурунқидәкla сыйримақта.



1. Мәтін ижадийәтниң қайси түригө ятиду?
2. Немис өскәрлири йезіда немиләрни көрди? Неминиң авазини аңлиди?
3. Бала билән немис офицери арисида дәсләп қандак гәпләр болди? Офицер балидин немиләрни сориди?
4. Немис офицери балини немишка «әбләх» дәп тиллиди? Балиниң қайси сөзлири уни шундақ дегүзди? Әслидә «әбләх» ким? Балиму яки немис офицериму?

5. Улук Вәтән уруши төгрилиқ немиләрни билисиләр?
6. Ңекайә қәһриманини батур, қәйсәр, қорқумсиз дейишкә боламду? Немишкә?
7. Партизанлар «булбулниң» сайришидин немиләрни биливалди? Каккукниң үнлугидинчу?
8. Булбул дүшмәнни қандақ әпчиллик билән қылтақça чүширип, партизанларға асанлық яритип бәрди?
9. Бала әтиси йәнә дәрия бойида немишкә олтирип, бешини арқисига бурап қоятти?
10. Қандақ ойлайсиләр, партизан «оттуз икки алвасти екән» дегәндә кимләрни нәзәрдә тутти?
11. Балиға хас пәзиләтләрни ейтип бериңлар.
12. Ңекайидики *Вай*, жиртқұчлар келиватиду, *вай*, жиртқұчлар келиватиду дәп, һәммиси қечип кәткән, – дегән жүмлиниң мәнасини сөзләп бериңлар.
13. Мәтингә учришидиган *белигә тәпмәк* сөз бирикмиси- ни башқичә ейтип көрүңлар.



Харабә – қарақсиз қалған, ташлинип кәткән жай.

Зәңгар – ач һава рәң.

Зәһәрхандиلىқ – аччиқ вә ғәзәп билән құлұш.

Әбләх – қылмиши чекидин ашқан.

Вәһшій – залим, явуз, қанхор.

Тәқабил – тәң, баравәр, қарши.

Хилвәт – нечким көрмәйдиган, хали, көп киши бармайдыған.

Ачал – йолниң ачиланған жайи.

Илахун Жәлилов

63

ВЕТЕРАН ХОШНАМ

Һәммә уйқыға чөмгән бу ахшам,
Ңетта аңланмас шамалниң үни.
Амма бу мәзгил сәгәктүр хошнам,
Өрө атқұзар һәр узақ түнни.

Өй ичин кәзгән қолтуқ таяқниң,
Телиққан үни аңлинар аран.

Дәрдини тартип кәскән аяқнин,
Таңни күтиду қери ветеран.

Әскә алиду қанлик жәнләрни,
Фәрипкә маңған Волга бойидин.
Вәтән дәп оққа учқан мәртләрни,
Чиқармас бир пәс өсла ойидин.

Өмләп оқлар астида барди,
Та Берлингичә дүшмәнни қоғлап.
Азатлиқ туғин аман апарди,
Амма путини қалмиди сақлап.

Әтрапқа йейип нурлук шолини,
Шәриқ бозирип, таңму атиду.
Бир кезип чиқип уруш йолини,
Арам алғили хошнам ятиду.



1. Кечиси һәммә ухлаватқанда шеир қәһримани немишкә узақ тұнләрни өрө туруп атқузыду? Уни беарам қилған немә?
2. Қери ветеран путидин қандақ айрилип қапту?
3. Шаирниц Өй ичин кәзгән қолтуқ таяқниң, Телиққан үни аңлинар аран дегинини қандақ чүшинисиләр? Таяқниң уни телиқип чиқиши мүмкінмү?
4. Таң атқанда арам елишқа ятидиган ветеран қайси урушни әсләватиду? Бу уруш тоғрилиқ силәр немә билисиләр?
5. Улук Вәтән урушида жасарәт көрсөткән хәлқимиздин чиққан қәһриманлардин кимләрни билисиләр?
6. Шеирни һиссиятлиқ оқуцлар.
7. Шеирниц һәрбір куплетига сәрләвхә қоюңлар.
8. Шеирни ядлавелиңлар.



Телиқмақ – қаттиқ күлүп яки жиглаштын боғулуп, нәпәси қисилмақ.



64

ЖҰТҚӨН МОЗАЙ

(*Лекайә*)

Әтигөн белиқ тутушқа биллә маңған үч ағинә кәчқурун, қараңғу чүшкәндә, кочида йәнә учрашти.

– Сән Хеләм акиниң мозийини өйигә апирип берип, андин бизниң қешимизға қайтип келимән девидиң, көлмидиңғу? – деди Қасим Асимға соал нәзәридә қарап.

– Униң сөвөви, мән Алмутиға кетип қалдим, – деди Асим.

– Алмутиға? – һәйран болди Қасим. – Сән әтигөн шәһәргө баримән демигәнғу?

– Растан, мениңмұ Алмутиға баримән дегендеген оюм йоқ еди, – дәп чүшәндүрди Асим. – Бирақ Хеләм акам: – Сән нәччә күндин бери биз издәп тапалмиған мозийимизни тепип өкәпсән, әнди жүр, мән сени Алмутиға апирип, бир ойнитип келимән, дәп мени машинисиға олтарғузуп елип кәтти.

– Қандақ? Шәһәргө берип, яхши-яхши йәрләрни көрдүңмү?

– Хеләм акам шәһәрдікі өз ишлирини чапсанла түгәткәндін кейин, мени Алмутидікі әң қоң истираһәт бегіға апарди. Бу дегиниң қарамәт чирайлиқ бағ екөн. Бағниң оттурисида қоң көл бар екөн. Шу көлдә қолвақ билән сәйлә қылдуқ. Андин һелиқи өзимиз телевизорда талай қетим көргөн һайванатлар бегіға кирип, нәччә түрлүк жиртқуч һайванларни, хилму-хил құшларни, қоң-қоң аквариумлардікі түрлүк-түмән, қоң-кичик белиқларни көрдүқ. Вай-ву-у-уй, сөзләп кәлсәң, гәп тола... силәрчу, қанчилик белиқ туттуңлар?

– Бұғұн бизниңмұ ишимиз оңға тартти, – деди Қасим.

– Хелә жиқ белиқ туттуқ. Һава райи шундақ яхши, құн очуқ болди. Өйгө өкәлгөн белиғимизни апам жуюп,

тазилап, майға қоруп, пишириватиду. Жұруңлар, бизниң өйгө кирип, белиқ йәймиз...

Үч ағинә йөнө немә тоғрилиқту сөзлөшкөч, Қасим-ларниң өйи тәрәпкө қарап маңди...



1. Асым қәйәрдә дәм елип кәлди?
2. Уни ким вә немә үчүн ойнатти?
3. У найванатлар бегида немиләрни көрүп, қәйәрләрдә ойнап кәлди?
4. Силәрчу, найванатлар бегида болғанму?
5. Найванатлар бегида яқтиму? Немиси билән яқты?
6. Найванатлар бегида өзини тутуш қаидисини биләм-силәр?



65

ШӘКӘРИМ БИЛӘН ШАВҚӘТ



1. Мәтинни раван оқуңлар.

Бұгұн Шавқәт ағинилири билән мәлининде четиди-ки өстәң бойида ойнап жүрәтти. Бир кәмдә өстәңни яндала өтидиған йолда кетип барған жүк машиниси балиларниң удулиға көлгөндә тохтап, шофёр кабинидин бешини чиқарди.

– Һай, балилар, келиңлар. Машиниға чиқыңлар. Мән силәрни бир айландуруп, тамашә қилдуруп келәй, – дәп вақириди у балиларға қарап.

Бу киши небесі Шәкәрим еди. Бу гәпни балилар аңлап, хошаллиғидин чуқиришиб кетишти.

– Ура, машинида сәйлә қилимиз!
– Ура, Шәкәрим ақа бизни ойнитидиған болди! – дәп жүгрәшти улар.
– Һай, һай, Шавқәт, сөн кабиниға олтар, – деди Шәкәрим балилар йекінлишиб қалғанда. – Саңа ейтидиған гепим бар...

Балилар машининиң кузовиға чиқишка башлиғанда, Шавқәт кабиниға кирип олтарди.

— Сөн, Шавкәт укам, мени кәчүр, — деди Шәкәрим өткөнки вақиәни ядига чүширип. — Өгөр сөн болмғанда, әшу күни патқаққа петип, раса ямғурниң астида қалаттим. Дадаң машинамни патқақтын тартип чиқирип, мәлигө йетип келишим биләнла, ямғур дегиниң өзінде құйғандәк, шақырап йеғип көтти өмәсму. Етисә берипла, дадаңни өвөткіниң қандақ яхши болди десөңчү! Шу күни саңа қылған өскілигим үчүн, уяттын йәргө киргидәк болуп жүримен, қара. — Шәкәрим Шавкәткә қараашқа петиналмай, үзини чәткә бурап, моторни от алдурди. Машина орнидин қозғалди...



2. Шәкәрим Шавкәтни немә үчүн чақырды?



66

ГӨЗӘЛ ЯЗ

Нәр пәсилниң өз гөзәллиги бар. Шуниндәк нәр пәсилниң өз ишими бар. Адәмләр һәммә нәрсиләрни өзиге хас хусусийәтлири билән яхши көриду. Болуп-му яз пәсли кишиләрдә аланидә тәсиратлар ойғитип, өңайип сеғиниш һиссиятлирини пәйда қилиду. Чүнки яз күнлири һава очук, күн иссиқ болуп, дәл-дәрәк вә аләм яп-йешил көкириду. Адәмләр қелин вә өпсиз кийимлирини ташлап, непиз, ялаң кийимләр билән өзини әркин вә йеник һис қилиду. Яз күнлири ай-дала, етисерик, тағлар бәкму чирайлық йешил чимәнзарлиққа айлинип, қурут-қонғуз, һайванларму яйрап кетиду. Рәңму-рәң чирайлық гүлләр ечилип, булбуллар, түрлүк қушлар сайришиду.

Язниң күни пишип йетилидиған түрлүк мевәчевиләр – адәмләрниң соң хошаллиги. Бағларда алича, өрүк, алма, шаптула, нәшпүтләр пишип йетилсә, кектатлиқтарда жұсәй, помидор, тәрхәмәк, сәвзә, капуста, кейинирек қоғун-тавузлар пишиду.



Язни балиларму тақəтсизлик билəн күтиду. Чүнки улар көптин құткəн язлиқ тəтилгə чиқиду. Язниң күни қандақ раhət! Қой-қозиларниң тағларда мəрəп, отлашлири, тайчақларниң қийғитип ойнашлири, тағ сулириниң шақырап еқишлири hərkəндак адəмниң көңлини көтириду.



1. Яз пəслидə адəмлəр өзлирини қандақ hис қилиду? Немə үчүн?
2. Язда бағда вə көктатлиқларда қандақ мевилəр вə көктатлар пишип йетилиду?
3. Силəр язни немə үчүн яхши көрисилəр? У немиси билəн силəргə яқиду?
4. Мəтинни үnlük оқуцлар вə мəэмүнини сəzləp берицлар.
5. Яздыки hайванлар билəн қушларниң наяты тогрилиқ сəzləp берицлар.
6. Яз пəслидə қилинидиган ишлар тогрилиқ ейтип берицлар.



67

ТӘТИЛ КҮНЛИРИ

Мән язлиқ тәтилдө әтигәнлиги saat сөккиздә туримән. Талаға чиқип, сап һавада тәнһәрикәт ойнаймән. Үниңдин кейин жуюнуп, чай ичимән. Апамға ярдәм беримән.

Бир күни бизниңкигә Закир билән Савут дегән ағинилирим көлди. Биз һәммимиз бир мәктәптә оқуымиз. Мән уларниң кәлгинигә наһайити хошал болдум. Биз киноға бардуқ. Андин кейин биллә китап оқуп, вақитни көңүллүк өткүздуқ.

Бу күн, һәқиқәтәнму, бәк көңүллүк өтти. Арилиқта өйүмизниң йенидики истираһәт бегиға бардуқ. Талада күн қайнап турғини билән, бағниң ичи адәмгә раһәт бегишлийду. Кичик балилар мәхсус мәйдандини аттракционларда қызғын ойнаватиду. Бизму ойнаш үчүн, билет елишқа новөттө турдуқ. Вақит наһайити чапсан өтүп көтти. Күн олтирип, гугум чүшүшкә башлиғандила, өйгө қайттуқ.

Көчқурун апам:

– Тамақ ичинлар, – дәп бизни чақирди. Һәммимиз биллә олтирип, тамақ ичтуқ. Тамақтын кейин, телевизордин мультфильм көрүп, бирдәм шашка ойнидуқ. Андин кейин Закир билән Савут көтмәкчи болди. Улар дадам, апамлар билән хошлишип, өйдин чиқти. Мән уларни хелә йәргичә узитип қойдум.



1. Силәр тәтилдә қандақ дәм алисиләр?
2. Тәтилдә бир-бириңларни йоқлап турамсиләр?
3. Өзәңларниң дост, савақдашлириңлар тогрилиқ немә дегән болаттиңлар?



68

ХУЛАСӘ ДӘРИС. БИЗ НЕМИНИ ҮГӘНДҮК?

1. Бөләктин дәм елиш мәдәнийити вә мәйрәмләргө бағылқ қандақ мәтингеләрни оқудуңлар?
2. Дәм елиш мәдәнийитини қандақ чүшинисиләр?
3. Елимиздә нишанлинидиган мәйрәмләрни атаңлар.
4. Биз немишкә майни мәйрәмләргө бай ай дәймиз?
5. Қандақ диний мәйрәмләрни билисиләр?
6. Дәм елиш мәдәнийити вә мәйрәмләргө бегишиланған мақал-тәмсилләрни ейтип беріңлар.

БИЗНИЦ ЛАЙИН

ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. МӘЙРӘМЛӘР

- 1-топ – «Фалибийәт күни». Ишлинидиган ишлар:
- Улук Вәтән уруши төгрилиқ умумий чүшәнчә.
 - Уруш Қәһримани унванига сазавәр болған милли-тимиз вәкиллири һәккүдә өхбарат жиғиңлар.
- 2-топ – «Бизниң синиптики туғулған күнләр». Үниң үчүн:
- Савақдашларниң туғулған күнлирини ениқлаш вә жәдвәл түзүш.
 - Тәбрикләр вә соғилар тәйярлаш.
- 3-топ – «Вәтән қоғдиғучилар күни». Ярдәмчи соаллар:
- Вәтән қоғдиғучилар күни елимиздә қачандин бери нишанлинип келиватиду?
 - Қазақстан Жұмһурийитиниң Қураллиқ күчлири төгрилиқ немә ейталаيسиләр?
- 4-топ – «Йеци жил». Ярдәмчи соаллар:
- Қедимда Йеци жилни қандақ вә қәйәрдә қарши алған?
 - Арчини безәш өнъөниси қәйәрдин көлди?

МУНДӘРИЖӘ

ЖАҢЛИҚ ТӘБИӘТ	3
Күздә	4
Күз карамити	6
Күз сейлиси	9
Билим вә күч	11
Деризә сиртидики «оқуғучи»	12
Таш китап	14
Қомучлукниң чүши	15
Хуласә дәрис. Биз немини үгөндүк?	18
Бизниң лайиһе	18
ЯХШИДИН ҮГӨН, ЯМАНДИН ЖИРКӘН	19
Отунчы билән Ейік	20
Жиңналгуч билән Чүмүлә	22
Силиқ сөз	24
Растчил бала	29
Әқиллиқ бала	31
Вападар оғул	34
Тавуз	38
Хуласә дәрис. Биз немини үгөндүк?	40
Бизниң лайиһе	40
ВАҚИТ	41
Вақит билән бәслишиш	42
Тунжә қәләм һәққи	45
Қ. Жумадилов. Тенәп қалған бала	48
Ханс Кристиан Андерсен. Сәт өдөк жүжиси	50
Н. Носов. Сирлиқ ишик чекиш авази	54
Рұстем	57
Бир минут	61
Хуласә дәрис. Биз немини үгөндүк?	62
Бизниң лайиһе	63
ИМАРӘТЛӘР	64
Елимизниң гөзәл беналири	65
Яркәнт мәсҗиди	66
Күшларниң маһарәт үгиниши	68
Чоң Кран вә кичик Машина тогрилик чөчәк	70
Нәсәл һәриси	72
Астана	74
Алмута шәнири	75
Хуласә дәрис. Биз немини үгөндүк?	76
Бизниң лайиһе	76
ҮҮНӘР (СӘНЬӘТ)	77
Үүнәр қылсаң – үнәр	78

Әнди ишәндим, оғлум	79
«Билимсизгә иш йоқ, ишсизға – аш»	82
Дутар тогрилиқ ривайәт	82
Қол қайришиш	83
Дарвазлиқ һәккүдә ривайәт	85
Сехи бағвән	88
Маймунниң дәрәқ тикиши	91
Манир рәссам – Десло	92
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	95
Бизниң лайиһә	96
БҮЙҮК НАМАЙӘНДИЛӘР	97
Унтулмайду Махмут Қәшкәри	98
Кичик риясәтчи	100
Садир Палван	103
Абай Құнанбаев	107
Құддус Фожамияров	109
Фожәхмәт Сәдвақасов	111
Мурат Інәмраев	114
Ярмәһәммәт Мубарәков	117
Әнвәр Һажиев	120
Әхмәтжан Шардинов	123
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	127
Бизниң лайиһә	127
СУ – ҺАЯТЛИҚ МӘНБӘСИ	128
Дәрия	129
Іәрикәттә бәрикәт, ундин қачар палакәт	132
Іәқиқий адәм	134
Шир билән Буга	135
Су тогрилиқ, чөчәк	137
Таза булақ	138
Бир парчә булат	139
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	140
Бизниң лайиһә	141
ДӘМ ЕЛИШ МӘДӘНИЙИТИ. МӘЙРӘМЛӘР	142
Йейт күни	143
Булбул наваси	146
Ветеран хошнам	150
Жұткән мозай	152
Шәкәрим билән Шавкәт	153
Гөзәл яз	154
Тәтил күнлири	156
Хуласә дәрис. Биз немини үгәндүк?	157
Бизниң лайиһә	157

О к у ш н ә ш р и

Мәһәмдинов Малик
Садирова Гулинур

ӘДӘБИЙ ОҚУШ

Үмумий билим беридиган мәктәпниң З-синипи үчүн дәрислик

Тәһрират башлиги *M. Мәһәмдинов*

Мүхәррири *P. Мичитова*

Рәссамлар *B. Солыбеков, B. Пак*

Техникилық мүхәррири *O. Рысалиева*

Компьютерда сәнипилигөн *E. Козлова*

ИБ № 180

Теришкә 21.06.2018 берилди. Нәширгә 20.08.2018 қол қоюлди. Формати 70x100¹/₁₆.
Офсетлик қәғәз. Офсетлик нәшир. Мектәплік нәшир. Шартлик басма тавиғи 13,0.
Несапқа елинган басма тавиғи 7,41. Тиражи 1700 нұсха. Бүйрутма 3669.

«Атамұра» корпорациясынан ЖҚШ,
050000, Алмута шәһири, Абылай хан проспекти, 75.
Қазақстан Жұмбырийити «Атамұра» корпорациясынан ЖҚШның Полиграфкомбинати.
050002, Алмута шәһири, М. Мақатаев кочиси, 41.

